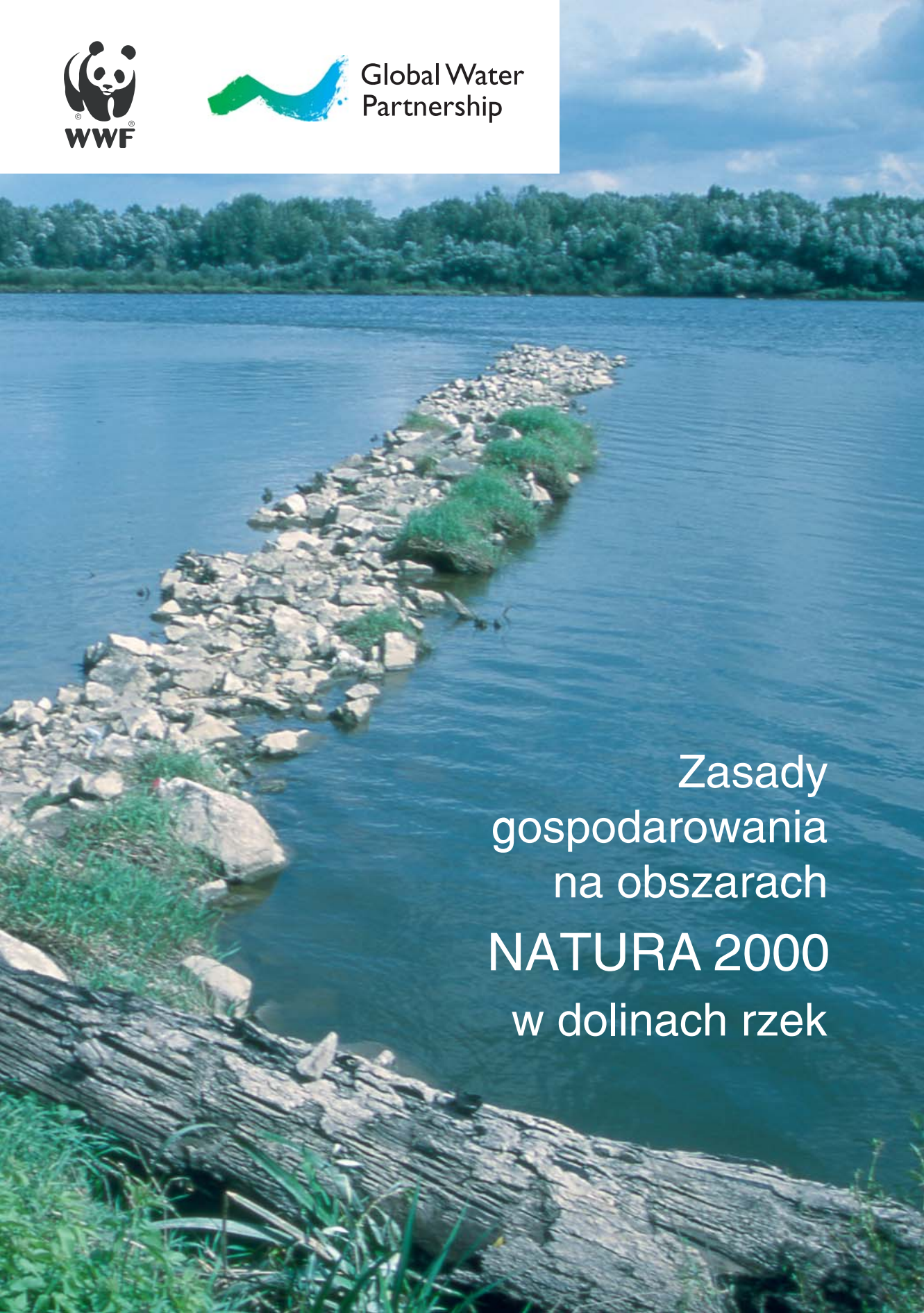

Global Water
Partnership

A photograph of a wide river with a stone dam in the middle. The dam is made of large, light-colored rocks and has some green grass growing on it. The river is blue and calm. In the background, there is a dense forest of green trees under a blue sky with some clouds. In the foreground, there is a large, weathered log lying on the grassy bank.

Zasady
gospodarowania
na obszarach
NATURA 2000
w dolinach rzek

Zasady gospodarowania na obszarach NATURA 2000 w dolinach rzek

Warszawa, wrzesień 2005

Redakcja opracowania:

Przemysław Chylarecki, Jacek Engel, Janusz Kindler, Piotr Nieznański,
Tomasz Okruszko, Mieczysław Rutkowski, Marta Majka Wiśniewska

Podziękowanie:

Podziękowania należą się wszystkim uczestnikom seminariów i spotkań roboczych, podczas których powstawała ostateczna wersja „Zasad”. Szczególne podziękowania skierowane są do tych osób, które przygotowywały teksty cząstkowe, bądź przestały swoje uwagi na piśmie. Są to: mgr inż. Andrzej Badowski, prof. Szczepan Dąbkowski, dr Marek Jelonek, dr Marek Kucharczyk, dr Marek Łoś, mgr inż. Bogdan Płuciennik, mgr inż. Agnieszka Ślubowska, dr Krzysztof Świerkosz, mgr inż. Jerzy Zieliński, dr Janusz Żelaziński.

Projekt „**Zasady gospodarowania na obszarach Natura 2000 w dolinach rzek**”
był finansowany przez Ministerstwo Środowiska, GWP Polska i WWF Polska.

© WWF Polska, GWP Polska, 2005

ISBN 83-923590-0-3

Szanowni Państwo,

Publikacja, którą mamy przyjemność Państwu zaprezentować, to efekt projektu realizowanego przez dwie polskie organizacje pozarządowe – Polski Komitet Globalnego Partnerstwa dla Wody (PK GPW) i WWF Polska. Impulsem do prac nad wspólnym przedsięwzięciem było zorganizowane przez obie te organizacje seminarium „Program NATURA 2000 – szansa czy zagrożenia dla dolin rzecznych?”, które odbyło się w czerwcu 2003 r. Dyskusja, w której wzięli udział przedstawiciele gospodarki wodnej i środowisk przyrodniczych, pokazała, że godzenie potrzeb gospodarczych i konieczności zapewnienia bezpieczeństwa powodziowego z wymogami ochrony przyrody na obszarach Natura 2000 jest trudne i złożone, ale możliwe.

Prace nad projektem, który został objęty patronatem Sekretarza Stanu odpowiedzialnego w Ministerstwie Środowiska za gospodarkę wodną, realizowano w dwóch etapach. W pierwszym przygotowano dwa niezależne opracowania dotyczące dolin rzecznych – jedno poświęcone ochronie przyrody, a drugie gospodarce wodnej. Etap następny obejmował dyskusję i opracowanie wspólnego stanowiska na temat zasad, jakie powinny obowiązywać na obszarach Natura 2000 w dolinach rzek. Jak można było przewidzieć, prace pierwszego etapu zrealizowano szybko i bez większych trudności. Drugi etap trwał zaś znacznie dłużej, niż początkowo przewidywano. Uzgodnienie stanowisk wymagało wielu spotkań roboczych, podczas których sporo czasu poświęcono na wyjaśnienia i dyskusje dotyczące terminologii, a kluczowym wyzwaniem okazało się znalezienie wspólnego języka.

W realizację projektu „Zasady gospodarowania na obszarach Natura 2000 w dolinach rzek” zaangażowanych było kilkadziesiąt osób. Serdecznie dziękujemy nie tylko tym, których wymieniamy na drugiej stronie okładki, ale wszystkim, którzy wzięli czynny udział w spotkaniach roboczych i seminariach, gdyż bez ich zaangażowania nie udałooby się doprowadzić naszych prac do końca. Dziękujemy również Ministerstwu Środowiska za wkład merytoryczny i finansowe wsparcie projektu.

Ocenę końcowego efektu w postaci niniejszych „Zasad...” pozostawiamy czytelnikom. Zdajemy sobie sprawę, że nie jest to produkt w pełni doskonały, a niektóre zawarte w nim stwierdzenia mogą wciąż budzić wątpliwości. Celem podjętych prac nie było jednak formułowanie sądów, które byłyby przyjmowane przez wszystkich zainteresowanych gospodarką wodną i ochroną przyrody bez żadnych zastrzeżeń (jeżeli to w ogóle jest możliwe!). Naszym zadaniem było podjęcie próby spotkania się w połowie drogi i szukania wspólnego języka dwóch środowisk w konkretnej, interesującej obie strony sprawie. Celowość i potrzeba kontynuacji podobnych prac jest oczywista.

Janusz Kindler

Polski Komitet
Globalnego Partnerstwa dla Wody

Jacek Engel

WWF Polska

1.	WPROWADZENIE	3
2.	CEL I ZAKRES OPRACOWANIA	5
3.	PODSTAWY PRAWNE SIECI NATURA 2000	7
	3.1. Regulacje Unii Europejskiej	7
	3.2. Regulacje prawa krajowego	9
4.	WYMAGANIA OCHRONY GATUNKÓW I SIEDLISK W OSTOJACH NATURA 2000	12
	4.1. Reżim przepływów	12
	4.2. Ekstensywne użytkowanie	16
	4.3. Dynamika siedlisk	17
5.	REALIZACJA SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH ZADAŃ GOSPODARKI WODNEJ NA OBSZARACH NATURA 2000 W DOLINACH RZEK	19
	5.1. Zbiorniki retencyjne i stopnie wodne	20
	5.2. Regulacja rzek i potoków	26
	5.3. Wały przeciwpowodziowe	29
	5.4. Dolinowe systemy melioracyjne	31
	5.5. Roboty utrzymaniowe w dolinie	33
6.	REKOMENDOWANE ROZWIĄZANIA SYSTEMOWE	35
	6.1. Wzmocnienie zlewniowego gospodarowania wodą	35
	6.2. Integracja zarządzania	36
	6.3. Integracja planów i programów	37
	6.4. Monitoring i przepływ informacji	38
	6.5. Komunikacja i udział społeczny	39
	6.6. Współpraca międzynarodowa, zagadnienia transgraniczne	40
7.	ZAKOŃCZENIE	41
	BIBLIOGRAFIA	42

1. Wprowadzenie

Przez wiele lat zasobom wodnym przypisywano rolę jednego z głównych czynników postępu cywilizacyjnego, w szczególności rozwoju przemysłu, rolnictwa, transportu. Niekwestionowanymi efektami takiego podejścia było powstanie dróg wodnych, rozwój hydroenergetyki, zwiększenie arealów użytków rolnych, budowa systemów zaopatrzenia ludności w wodę. Działania te, mające na celu zaspokojenie stale rosnących potrzeb ludzkich, były niestety często podejmowane bez właściwego uwzględnienia potrzeby ochrony zasobów wodnych i związanych z nimi ekosystemów, stanowiących jeden z podstawowych elementów układu warunkującego przetrwanie i dalszy rozwój ludzkości. Jak podaje raport opublikowany w marcu 2005 roku przez Millennium Ecosystem Assessment¹, w ostatnich 50 latach degradacja ekosystemów i redukcja różnorodności biologicznej następowały szybciej niż kiedykolwiek na przestrzeni całej historii ludzkości. W skali globalnej ocenia się, że degradacji uległo w tym czasie ok. 60% usług ekosystemowych (ang. ecosystem services). Niebezpieczeństwo kontynuacji tych procesów stanowi jedno z najpoważniejszych zagrożeń realizacji Milenijnych Celów Rozwoju ONZ.

Tendencje te nie ominęły naszego kraju, aczkolwiek już w 1965 roku Julian Lambor

w swoim klasycznym podręczniku „Podstawy i zasady gospodarki wodnej” pisał:

„jeżeli gospodarka wodna ma dać właściwe rozwiązanie, nie tylko w sensie technicznym, ale również w zgodzie z wymaganiami określonymi przez prawa natury, co zarazem gwarantuje słuszność i trwałość rozwiązań gospodarczo-wodnych, musi się rozwijać w ścisłym powiązaniu z ochroną przyrody. Są podstawy do przewidywania, że w niedługim czasie sprawy ochrony przyrody znajdą się w centrum zainteresowania najbardziej cywilizowanych krajów...”

Wieszczę słowa, wyraźnie sygnalizujące możliwość występowania sprzeczności w gospodarowaniu zasobami wodnymi, ale jednocześnie zobowiązujące do poszukiwania rozwiązań kompromisowych pozwalających na realizację celów trwałego i zrównoważonego rozwoju, którego istotą jest rozwój gospodarczy połączony z racjonalnym korzystaniem z zasobów naturalnych, nie powodującym nieodwracalnych strat w możliwościach korzystania z nich przez przyszłe pokolenia.

W miarę upływu lat nastąpiła wyraźna zmiana podejścia do gospodarowania zasobami wodnymi. Na konferencji „Woda i środowisko” (Dublin, 1992), poprzedzającej Światowy Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro, określono wodę jako „ograniczony i wrażliwy za-

¹ Millennium Ecosystem Assessment, 2005. *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. Island Press, Washington, DC. (<http://www.maweb.org/en/Products.aspx?>)

sób, niezbędny dla zachowania życia, rozwoju i środowiska”². Natomiast Dyrektywa 2000/60/EC ustalająca ramy działań Wspólnoty w zakresie polityki wodnej, tzw. Ramowa Dyrektywa Wodna (RDW), najważniejszy wspólnotowy akt wyznaczający ramy polityki wodnej, wprowadziła definicję równie jednoznaczną: „Woda nie jest produktem handlowym takim jak każdy inny, ale raczej dziedzicznym dobrem, które musi być chronione i traktowane jako takie”³.

Konsekwencją przyjęcia tych strategicznych definicji jest ustanowienie priorytetów gospodarowania wodami podporządkowujące tę dziedzinę zasadom zrównoważonego rozwoju, co wymusza zmianę zasad i technik gospodarowania zasobami wodnymi. Miejsce celu zorientowanego na użytkowanie i dostarczanie wody dla zaspakajania potrzeb różnych branż – zajął cel zrównoważonego użytkowania i ochrony nie tylko samej wody, ale również ekosystemów wodnych i od wody zależnych.

W tej interpretacji za podstawę gospodarowania zasobami wodnymi uznaje się zintegrowane podejście, umocowane w przyrodniczych, społecznych i gospodarczych właściwościach zasobów wodnych i związanego z nimi środowiska. Z tego założenia wynika zasada gospodarowania wodami w oparciu o podział obszarowy według granic zlewni i dorzeczy, co znalazło wyraźne potwierdzenie zarówno w prawodawstwie UE jak i w polskim prawie wodnym. Towarzyszące Ramowej Dyrektywie Wodnej koncepcje zintegrowanego gospodarowania wodami w dorzeczu (ang. *Integrated River Basin Management – IRBM*) tworzą podstawy dla podejmowania strategicznych decyzji dotyczących wody, opierających się na pełnej informacji, zarówno o społeczno-ekonomicznych jak i środowiskowych aspektach gospodarki wodnej, w pełni oceniających wszystkie potrzeby i podejmowanych z udziałem zainteresowanych stron.

² “Fresh water is a finite and vulnerable resource, essential to sustain life, development and the environment” – np. UN/WWAP (United Nations/World Water Assessment Programme). 2003. UN World Water Development Report: Water for People, Water for Life. Paris, New York and Oxford, UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) and Berghahn Books.

³ Water is not a commercial product like any other but, rather, a heritage which must be protected, defended and treated as such (Dyrektywa 60/2000/WE).

2. Cel i zakres opracowania

Wyznaczanie w Polsce obszarów Natura 2000 oraz perspektywa gospodarowania w ostojach sieci wg planów ukierunkowanych na zachowanie bądź poprawę korzystnych warunków środowiskowych wywołało ożywioną dyskusję wielu środowisk zawodowych a także instytucji rządowych i samorządowych różnego szczebla oraz organizacji pozarządowych. Inicjatywa Polskiego Komitetu Globalnego Partnerstwa dla Wody oraz WWF Polska, wsparta patronatem Sekretarza Stanu Ministerstwa Środowiska, miała na celu próbę zbliżenia dwóch środowisk – przyrodników i specjalistów gospodarki wodnej wokół problematyki gospodarowania na obszarach Natura 2000 w dolinach rzek. Przez 2 lata trwania projektu dyskutowano o możliwościach pogodzenia wymagań siedlisk i gatunków z celami społecznymi i gospodarczymi stawianymi przed gospodarką wodną. Niniejsze opracowanie stanowi owoc wspólnej pracy specjalistów gospodarki wodnej i przyrodników, efekt wielu spotkań, seminariów, dyskusji roboczych, na których wiele czasu, poza kwestiami merytorycznymi, poświęcono wzajemnemu uczeniu się i poszukiwaniu wspólnego języka. Podstawę „Zasad” stanowią 3 opracowania cząstkowe⁴, zlecone i przygotowane przez specjalistów, ale dokument ostateczny nie mógłby

powstać bez kilkuset godzin pracy społecznej osób skupionych wokół GWP i WWF.

W trakcie prac nad „Zasadami” Ministerstwo Środowiska wydało 7-tomowe „Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny”, które bardzo szczegółowo opisują nie tylko rozmieszczenie i charakterystykę poszczególnych typów siedlisk oraz gatunków roślin i zwierząt chronionych w myśl Dyrektyw – Ptasiej i Siedliskowej, ale również wymieniają ich zagrożenia oraz dają zalecenia dotyczące metod ochrony. Takie szczegółowe wskazówki opracowane także dla gatunków i siedlisk związanych z dolinami rzek mają być wytycznymi dla planów gospodarowania i ochrony, które mają być przygotowane dla poszczególnych ostoj Natura 2000.

Niniejsze opracowanie takich szczegółowych wytycznych nie zawiera, bo nie taki był jego cel. Dlatego zrezygnowano ze szczegółowego omawiania rzek różniących się wielkością (duże, małe), cieków o różnych spadkach (nizinne, górskie), dolin różniących się źródłami zasilania (fluwiogeniczne, topogeniczne), zachodzącymi w nich procesami (torfotwórcze, madotwórcze) itd. Celem „Zasad” jest diagnoza możliwych sytuacji konfliktowych na

⁴ Dąbkowski S., Badowski A. 2004. „Zasady gospodarowania na obszarach Natura 2000 w dolinach rzecznych – uwarunkowania gospodarki wodnej”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.

Chylarecki P., Kucharczyk M. 2004. „Przyrodnicze uwarunkowania wdrażania sieci Natura 2000 na obszarach dolin rzecznych”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.

Ślubowska A., Świerkosz K. 2004. „Doświadczenia krajów UE w zarządzaniu obszarami Natura 2000 w dolinach rzecznych”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.

styku gospodarka wodna – ochrona przyrody i wskazanie sposobów rozwiązywania potencjalnych konfliktów w dolinowych ostojach Natura 2000. Dlatego, poza podstawami prawnymi funkcjonowania sieci Natura 2000 i ogólnym zdefiniowaniem potrzeb gatunków i siedlisk w dolinach rzek, skupiono się na tych społeczno – gospodarczych zadaniach gospodarki wodnej, które mogłyby stanowić przeszkodę lub utrudnienie w realizacji celów przyrodniczych. Albo mówiąc inaczej – zadań gospodarki wodnej, których realizacja mogłaby być zagrożona realizacją celów przyrodniczych. Poza rekomendacjami dotyczący-

mi poszczególnych zadań gospodarki wodnej sformułowano również propozycje rozwiązań systemowych, mogących usprawnić zarządzanie obszarami Natura 2000 w dolinach polskich rzek.

Upowszechnienie „Zasad” wśród osób i instytucji odpowiedzialnych za gospodarkę wodną oraz za zarządzanie obszarami Natura 2000, jak również wśród organizacji pozarządowych i środowisk naukowych a także wypracowanie szczegółowych wytycznych gospodarowania wodą w ostojach dolinowych będzie wpływać na sprawność zarządzania tymi dolinami rzek, które znajdują się w sieci Natura 2000.

3. Podstawy prawne sieci Natura 2000

3.1. Regulacje Unii Europejskiej

W traktacie z Maastricht Wspólnota Europejska zobowiązała się do wspierania „działań dotyczących regionalnych lub światowych problemów środowiska naturalnego”. W Traktacie Amsterdamskim zasadę zrównoważonego rozwoju określa się jako jeden z celów Wspólnoty. W komunikacie Komisji Europejskiej z roku 1998, popartym stanowiskiem Rady Europy, mowa jest o włączeniu ochrony środowiska do polityki wspólnotowej. Zobowiązanie to uwzględniane jest w aktach prawnych regulujących polityki sektorowe UE, dotyczących m. in. energetyki, rolnictwa, przemysłu, rybołówstwa, transportu. Instytucje Unii Europejskiej są bezwzględnie zobowiązane do uwzględniania spraw ochrony środowiska we wszystkich swoich politykach. Wspólnotowa polityka ochrony środowiska ukierunkowana jest na osiągnięcie celów zarówno w sferze racjonalnego użytkowania zasobów naturalnych jak i w zakresie jakości środowiska. Państwa Członkowskie są zobowiązane do realizacji tych celów.

Przystępując do Unii Europejskiej Polska zobowiązała się do wypełniania postanowień Traktatu Akcesyjnego⁵, traktując sprawy środowiskowe na równi z innymi. Czytamy tam m.in.:

„Zadaniem Wspólnoty jest, przez ustanowienie wspólnego rynku, unii gospodarczej i wal-

towej oraz urzeczywistnianie wspólnych polityk lub działań (...), popieranie w całej Wspólnocie harmonijnego, zrównoważonego i stałego rozwoju działalności gospodarczej, wysokiego poziomu zatrudnienia i ochrony socjalnej, równości mężczyzn i kobiet, stałego i nie inflacyjnego wzrostu, wysokiego stopnia konkurencyjności i konwergencji dokonań gospodarczych, wysokiego poziomu ochrony i poprawy jakości środowiska naturalnego, podwyższania poziomu i jakości życia, spójności gospodarczej i społecznej oraz solidarności między Państwami Członkowskimi(...). Przy ustalaniu i realizacji polityk i działań Wspólnoty (...), w szczególności w celu wspierania stałego rozwoju, muszą być brane pod uwagę wymogi ochrony środowiska naturalnego.”

Sieć Natura 2000 jest jednym z podstawowych, ukierunkowanych na ochronę środowiska, przedsięwzięć w dziedzinie zagospodarowania przestrzennego, realizowanych na obszarze Unii Europejskiej. Podstawę prawną stanowią dwie dyrektywy unijne:

79/409/EWG z dn. 2. 04. 1979 r. w sprawie ochrony dzikich ptaków (tzw. dyrektywa ptasia), 92/43/EWG z dn. 21. 05. 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk naturalnych oraz dzikiej fauny i flory (tzw. dyrektywa siedliskowa).

⁵ Traktat Akcesyjny = Traktat Przystąpienia

Dyrektywy te odnoszące się do ochrony przyrody, a konkretnie ochrony ptaków, innych zwierząt, roślin i siedlisk ważnych w skali europejskiej, są obecnie najważniejszymi wspólnotowymi aktami prawnymi dotyczącymi ochrony różnorodności biologicznej naszego kontynentu. W Artykule 2 dyrektywy siedliskowej określono główny cel działań jako: „zapewnienie różnorodności biologicznej poprzez ochronę siedlisk naturalnych oraz dzikiej fauny i flory na europejskim terytorium państw członkowskich”.

Ten cel wyraża generalną orientację, wskazującą na konieczność kompleksowych działań popartych odpowiednimi regulacjami prawnymi krajów członkowskich. Tworzenie i funkcjonowanie sieci Natura 2000 stanowi integralną część koncepcji rozwoju zrównoważonego, której w polskim prawie nadano rangę normy konstytucyjnej⁶.

Dyrektywa siedliskowa nadaje funkcjonowaniu sieci Natura 2000 charakter zintegrowanych przedsięwzięć prowadzonych w skali kontynentu:

„Zostanie stworzona spójna Europejska Sieć Ekologiczna specjalnych obszarów ochrony, pod nazwą Natura 2000. Sieć ta (...) umożliwi zachowanie tych rodzajów siedlisk naturalnych i siedlisk gatunków w stanie sprzyjającym ochronie w ich naturalnym zasięgu lub tam gdzie to stosowne – odtworzenie takiego stanu”.

Uzupełnia to wstęp do Dyrektywy, w którym: *...uznając za główny cel wspieranie zachowania różnorodności biologicznej przy uwzględnieniu wymagań gospodarczych, społecznych, kulturowych i regionalnych...*

zwraca się uwagę, że: *„... zachowanie takiej różnorodności biologicznej może w niektórych przypadkach wymagać utrzymania lub wręcz wspierania działalności człowieka.”*

Wśród obszarów sieci Natura 2000 szczególne znaczenie mają doliny rzeczne. Wąłory przyrodnicze dolin są powszechnie znane – bogactwo siedlisk oraz roślin i zwierząt, szczególnie ptaków, istotna rola korytarzy ekologicznych. Lecz jednocześnie, doliny rzeczne od wieków stanowią obszar szczególnie ożywionej działalności człowieka, w celu wykorzystania zasobów wodnych dla realizacji różnych celów społecznych i gospodarczych. Aktywność gospodarcza i osadnictwo w dolinach rzecznych wymuszają też różnorodną działalność związaną z ochroną przed powodzią.

Dyrektywa siedliskowa obliguje kraje członkowskie do skutecznej ochrony zagrożonych gatunków i siedlisk na obszarach wchodzących w skład sieci Natura 2000. Spełnienie tych wymogów może nie być spójne z tradycyjnie pojmowanym podejściem do gospodarki wodnej w dolinach rzecznych. Jednakże, w wyjątkowych okolicznościach i sytuacjach, dyrektywa (Art. 6(4)) dopuszcza działania pogarszające stan środowiska przyrodniczego na chronionych obszarach. Ma to miejsce, gdy spełnione są jednocześnie trzy warunki: przedsięwzięcie uzasadnione jest nadrzędnym interesem publicznym, nie istnieją alternatywne sposoby realizacji tego samego celu oraz zapewniona jest rekompensata powstałych w środowisku przyrodniczym strat. W związku ze zobowiązaniami członkowskimi UE przed gospodarką wodną w Pol-

⁶ Artykuł 5 Konstytucji RP: „Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.”

sce stoją cele ukierunkowane na realizację potrzeb społecznych, gospodarczych i środowiskowych. Działanie na rzecz ochrony wód i ekosystemów dolin rzecznych (dla zapewnienia ochrony gatunków i siedlisk zależnych od wody) się staje się jednym z podstawowych,

obok ochrony przeciwpowodziowej i zaopatrzenia w wodę ludności, zadań gospodarki wodnej. Sieć Natura 2000, co warto podkreślić, jest nie tylko mechanizmem ochrony przyrody, ale i poprawy jakości środowiska człowieka – jakości życia.

3.2. Regulacje prawa krajowego

W Polsce, Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne formułuje szczegółowe cele gospodarki wodnej w następujący sposób:

„Zarządzanie zasobami wodnymi służy zaspokajaniu potrzeb ludności, gospodarki, ochronie wód i środowiska związanego z tymi zasobami, w szczególności w zakresie:

- 1) *zapewnienia odpowiedniej ilości i jakości wody dla ludności,*
- 2) *ochrony zasobów wodnych przed zanieczyszczeniem oraz niewłaściwą lub nadmierną eksploatacją,*
- 3) *utrzymywania lub poprawy stanu ekosystemów wodnych i od wody zależnych,*
- 4) *ochrony przed powodzią oraz suszą,*
- 5) *zapewnienia wody na potrzeby rolnictwa oraz przemysłu,*
- 6) *zaspokojenia potrzeb związanych z turystyką, sportem oraz rekreacją,*
- 7) *tworzenia warunków dla energetycznego, transportowego oraz rybackiego wykorzystania wód”.*

Uchwalona w czerwcu 2005r. nowelizacja Prawa wodnego uzupełnia te zadania, wskazując jako właściwe *„działanie w zgodzie z interesem publicznym, z niedopuszczeniem do wystąpienia, możliwego do uniknięcia pogorszenia ekologicznych funkcji wód oraz ekosystemów lądowych i terenów podmokłych*

bezpośrednio od nich zależnych”. Ta modyfikacja zapisu ustawy ma służyć przeniesieniu zasad Ramowej Dyrektywy Wodnej do polskiego prawa wodnego.

Wynikająca ze strategii zrównoważonego rozwoju konieczność ochrony gatunków i siedlisk wodnych oraz zależnych od wody, stanowi jeden z istotnych celów gospodarki wodnej. W Polsce wagę tej ochrony uzasadniają walory przyrodnicze kraju, pozytywnie wyróżniające się w porównaniu z innymi państwami Europy.

Ponad 60% terytorium Polski to użytki rolne (w tym – 76% grunty orne, 22% użytki zielone). Lasy zajmują 28% powierzchni kraju, a ekosystemy wodne około 3%. Łączna długość cieków wodnych wynosi około 98 tys. km. Wiele obszarów wodnych i podmokłych nie uległo znaczącym przekształceniom, pozostając w dobrym stanie. W Polsce stwierdzono występowanie ponad 33 tys. gatunków zwierząt, ponad 11 tys. gatunków roślin, ok. 5 tys. gatunków grzybów. Najcenniejsze przyrodniczo obszary chronione to 23 parki narodowe (ponad 3 tys. km²), 1354 rezerваты (prawie 1.5 tys. km²). Ustanowiono 120 parków krajobrazowych i 409 obszarów chronionego krajobrazu, inne formy ochrony to pomniki przyrody, (w tym prawie 27 tys. drzew

pomnikowych), użytki ekologiczne, stano-
wiska dokumentacyjne i zespoły przyrodni-
czo-krajobrazowe oraz ochrona gatunkowa
roślin, zwierząt i grzybów. Ochrona prawna
tego bogactwa jest zapewniana prawem kra-
jowym.

Dyrektywy unijne są zobowiązaniami adreso-
wanym do krajów członkowskich, a traktaty
akcesyjne obligują te kraje do wprowadzenia
zasad zawartych w dyrektywach do prawa po-
szczególnych krajów członkowskich. W oma-
wianej tu dziedzinie podstawowym aktem pra-
wa krajowego jest Ustawa z dnia 16 kwietnia
2004r. o ochronie przyrody. Reguluje ona ca-
łokształt zagadnień ochrony przyrody, zawie-
ra też postanowienia dotyczące wyznaczania
i funkcjonowania sieci Natura 2000, wynika-
jące z dyrektyw ptasiej i siedliskowej. Wpro-
wadzając tę nową formę ochrony przyrody,
ustawa wymienia „obszary Natura 2000”, któ-
rych sieć ma obejmować tzw. *obszary specjal-
nej ochrony* (OSO), wyznaczane dla ochrony
ostoi dziko występujących gatunków ptaków
i tzw. *specjalne obszary ochrony* (SOO), wy-
znaczane dla ochrony siedlisk dziko występu-
jących roślin i zwierząt. Poszczególne obszary
może obejmować część lub całość terenu,
objętego różnymi formami ochrony przyrody
albo nieobjęty żadną z tych form.

Na obszarze zakwalifikowanym jako element
sieci Natura 2000 ochrona obejmuje gatunki
roślin i zwierząt oraz ich siedliska wymienione
w załącznikach do obu wspomnianych dyrek-
tyw, a nie, jak w parku narodowym lub w re-
zerwacie przyrody, wszystkie składniki przyro-
dy. Zgodnie z dyrektywą siedliskową, działa-
nia ochronne na obszarach Natura 2000 po-
dejmowane będą „przy uwzględnieniu wyma-

*gań gospodarczych, społecznych, kultural-
nych i regionalnych”.*

Obszary Natura 2000 są wyznaczane przez
ministra właściwego do spraw środowiska
w drodze rozporządzenia. W tym samym trybie
minister określa tryb opracowania i zakres pro-
jektu planu ochrony dla tych obszarów⁷ oraz
ustanawia dla każdego obszaru plan ochrony
na 20 lat. Minister jest zobowiązany do koordy-
nacji funkcjonowania obszarów Natura 2000.
Zgodnie z unijnymi postanowieniami integra-
cyjnymi (traktat akcesyjny, dyrektywy) minister
jest zobowiązany do opracowania projektu listy
obszarów Natura 2000 i przedstawienia jej Ko-
misji Europejskiej. Wyznaczenie obszaru Natu-
ra 2000, zmiana jego granic lub jego likwidacja
wymagają m. in. porozumienia z ministrem wła-
ściwym do spraw rolnictwa i z ministrem wła-
ściwym do spraw gospodarki wodnej. Projekt
planu ochrony ostoi Natura 2000 – z wykorzy-
staniem miejscowo właściwych planów ochro-
ny parków narodowych, rezerwatów przyrody
i parków krajobrazowego oraz planów urzą-
dzenia lasu – sporządza sprawujący nadzór
nad tym obszarem w terminie 5 lat od dnia wy-
znaczenia, w uzgodnieniu z właściwymi miej-
scowo radami gmin.

Na podstawie tego projektu, rozporządzeniem
ministra właściwego do spraw środowiska jest
zatwierdzany dla konkretnego obszaru plan
ochrony na 20 lat, zawierający:

- opis i ocenę istniejących i potencjalnych
zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych
oraz określenie sposobów eliminacji lub
ograniczania tych zagrożeń i ich skutków;
- opis warunków zachowania lub przywróce-
nia właściwego stanu ochrony siedlisk i ga-
tunków;

⁷ Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 30 marca 2005 roku w sprawie trybu i zakresu opracowania projektu planu ochrony dla obszaru NATURA 2000 (Dz.U. nr 61 poz. 549).

- wykaz zadań ochronnych, z określeniem sposobu ich wykonywania, rodzaju, zakresu i lokalizacji, na okres stosowny do potrzeb;
- określenie zakresu monitoringu przyrodniczego;
- opis przebiegu granic obszaru Natura 2000.

Założeniem sieci Natura 2000 jest godzenie działalności gospodarczej i ochrony przyrody na obszarach chronionych. Oznacza to nie hamowanie gospodarczej aktywności i zgodę na realizację przedsięwzięć w różnych branżach z zastrzeżeniem spełnienia nadrzędnego celu – nie pogarszania stanu siedlisk i gatunków oraz przestrzegania ustaleń planów ochrony przyjętych dla konkretnego obszaru. Jest zasadą, że ustalenia te nie mogą naruszać praw własności oraz kompetencji miejscowo właściwej administracji i opierać się winny o dobrowolną zgodę użytkowników obszaru na związane z tymi ustaleniami ograniczenia. Ustawa o ochronie przyrody zawiera zapisy o konieczności analiz rozwiązań alternatywnych dla działalności gospodarczej i dla inwestycji które mogłyby stwarzać zagrożenie dla przedmiotu ochrony na obszarach Na-

tura 2000. W ustawie wskazano również konieczność działań kompensujących, które inwestor musi podjąć dla zachowania spójności i właściwego funkcjonowania sieci Natura 2000. Z drugiej strony Ustawa przewiduje możliwość wypłacania rekompensat finansowych dla właścicieli i posiadaczy obszarów z tytułu ograniczania ich działalności na obszarach Natura 2000.

Zasadniczą cechą funkcjonowania sieci Natura 2000 – odróżniającą tę formę ochrony przyrody od innych form – jest znacznie pełniejsze wpiśnięcie się sieci w strategię zrównoważonego rozwoju. Ta cecha wyraża się w założeniu docelowej równowagi między działalnością gospodarczą a ochroną przyrody – co np. w porównaniu z rygorami dla ścisłych rezerwatów oznacza złagodzenie wymogów ochronnych – a z drugiej strony – odrzucenie koncepcji „walki z przyrodą”. W użytkowaniu dolin rzek wykorzystywanych gospodarczo uczestniczy wiele branż gospodarki narodowej i ta okoliczność rozszerza przestrzeń dialogu i negocjacji dla ustalenia optymalnej koncepcji zagospodarowania przestrzennego.

4. Wymagania ochrony gatunków i siedlisk w ostojach Natura 2000

Celem ochrony obszarowej prowadzonej w ramach sieci Natura 2000 jest zachowanie lub ukształtowanie **właściwego stanu ochrony**⁸ gatunków i siedlisk, dla ochrony których dany obszar został wyznaczony. W odniesieniu do siedlisk korzystny status ochronny definiowany jest jako sytuacja, w której spełnione są następujące warunki:

- zasięg siedliska i jego powierzchnia nie ulegają zmniejszeniu,
- specyficzne dla siedliska struktury i funkcje niezbędne dla jego długotrwałego funkcjonowania są zachowane i pozostaną zachowane w przyszłości,

– status ochronny gatunków typowych dla danego siedliska jest korzystny.

W odniesieniu do gatunków korzystny status ochronny można zdefiniować następująco:

- liczebność populacji nie zmniejsza się w sposób ciągły,
- naturalny zasięg występowania nie zmniejsza się i nie zmniejszy się w przyszłości,
- istnieje i będzie istnieć wystarczająco rozległa powierzchnia siedlisk niezbędnych dla długookresowego zachowania żywotnych⁹ populacji gatunku.

4.1. Reżim przepływów

Zapewnienie korzystnego statusu ochronnego dla obszarów Natura 2000 w dolinach rzecznych jest nierozdzielnie związane z utrzymaniem lub odtworzeniem reżimu przepływów, który ukształtował obecne bogactwo fauny i flory tych terenów. Układem referencyjnym jest tu reżim hydrologiczny rzeki zdefiniowany dla okresu ostatnich kilkudziesięciu lat, w warunkach poprzedzających ewentualne wprowadze-

nie silnej zabudowy hydrotechnicznej. Ta charakterystyka referencyjna (w literaturze anglosaskiej określana często jako *natural flow regime*) uwzględnia nie tylko bezwzględne wartości, ale i – przede wszystkim – miary zmienności kluczowych parametrów hydrologii cieku. Naturalna dynamika systemu, jaki stanowi dolina rzeczna stanowi bowiem jeden z kluczowych czynników determinujących jego walory przyrodnicze.

⁸ sformułowania takiego używa się w Ustawie o ochronie przyrody (z dnia 16 kwietnia 2004 r.); dla pełniejszego oddania istoty zagadnienia lepiej byłoby użyć, podążając za duchem Dyrektywy Siedliskowej, sformułowania **korzystny status ochronny** (favourable conservation status).

⁹ żywotna – zdolna do odtwarzania się, trwała.

Spontanicznie kształtowana dynamika doliny rzecznej wraz z dynamicznym reżimem przepływów pozostaje bowiem w relacji (także zwrotnej) z zapewnieniem, istotnych dla chronionych gatunków i siedlisk, odpowiednich właściwości fizykochemicznych wody (temperatura, natlenienie itp.) oraz ciągłości koryta i doliny.

Siedliska i gatunki charakterystyczne dla dolin rzecznych zostały ewolucyjnie ukształtowane w warunkach określonych, powtarzalnych wzorców czasowego i przestrzennego zróżnicowania przepływów. Jako takie są one nie tylko przystosowane do znoszenia szerokiej amplitudy wezbrań i niżówek, ale wręcz wymagają utrzymania określonego schematu zmienności przepływów do swego długoterminowego zachowania. Wielkie wezbrania są głównym czynnikiem kształtującym koryto rzeki i jego przemieszczenia warunkujące nieustanne odnawianie się nadbrzeżnych i korytowych ekosystemów ulegających ciągłym zmianom (sukcesji, rytmice sezonowej, fluktuacji, degeneracji i regeneracji). Są one również czynnikiem kształtującym warunki dna w żwirowych potokach i rzekach o szybkim nurcie (przemieszanie rumoszu, wyfukiwanie drobnych frakcji), decydujące o warunkach tarła i wzrostu narybku ryb reofilnych. Wezbrania zapewniają łączność pomiędzy korytem a zbiornikami wodnymi w naturalnych obniżeniach tarasu zalewowego, a same rozlewiska stanowią miejsce rozrodu licznych ryb, płazów i owadów. Szereg związanych z rzekami organizmów (np. ryb czy owadów)

traktuje wzrost przepływów jako bodziec inicjujący tarło, klucie czy sezonowe migracje. Podobnie, okresowe przesuszenia doliny i niskie objętości przepływów korytowych są często konieczne dla rozwoju roślin i ustabilizowania pionierskich zespołów kolonizujących nowe obszary w okresie powodzi¹⁰.

Dla ekosystemów dolin rzecznych, znacznie zmieniające się w czasie przepływy i stany wód stanowią integralny element ich funkcjonowania, niezbędny dla ich istnienia. Zarówno ograniczone wezbrania i niżówki charakterystyczne dla corocznego cyklu hydrologicznego, jak i okazjonalnie występujące duże wezbrania i susze hydrologiczne – są nieodzownym składnikiem długoterminowego zachowania integralności ekosystemów rzecznych. Bez ich występowania ekosystemy rzeczne ulegają degradacji, przez co maleje ich różnorodność biologiczna i – co równie ważne – wydatnie upośledza się ich zdolność do spełniania funkcji usługowych wobec społeczeństwa¹¹ a także ich zdolność do adaptacji do zmieniających się warunków klimatycznych. Degradacja ta prowadzi do kaskady zaburzeń w funkcjonowaniu innych ekosystemów, których skutki mogą kumulować się przez dziesiątki lat, zanim w pełni ujawnią się ich koszty społeczne.

Reżim przepływów o dynamice zbliżonej do naturalnej może być określany na podstawie reprezentatywnej serii dobowych stanów lub przepływów cieku w warunkach niewystępo-

¹⁰ Więcej informacji w publikacji Chylarecki P., Kucharczyk M. 2004. „Przyrodnicze uwarunkowania wdrażania sieci Natura 2000 na obszarach dolin rzecznych”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.

¹¹ **ecosystem services** – sformułowanie powszechnie używane w dokumentach USA, Unii Europejskiej i ONZ; funkcje usługowe ekosystemów (regulacyjne, produkcyjne, siedliskowe, informacyjne) m. in.: podtrzymywanie cykli biochemicznych, produkcja biomasy (paliwo), magazynowanie i filtrowanie wody, funkcje estetyczna i rekreacyjna itp. za: Berkamp G., McCartney M., Dugan P., McNeely J., Acreman M. 2000. „Dams, Ecosystem Functions and Environmental Restoration Thematic Review II.1 prepared as an input to the World Commission on Dams, Cape Town”.

wania oddziałujących znacząco sposobów użytkowania wód i zabudowy hydrotechnicznej jego doliny¹². Ma on kluczowe znaczenie dla długofalowej egzystencji trzech głównych kategorii siedlisk w niżowych dolinach dużych rzek Polski chronionych jako obszary Natura 2000 – zarówno siedliska koryta rzeki, nadbrzeżne lasy łęgowe, jak i zalewowe łąki na nadrzecznych tarasach są krytycznie zależne od epizodów nasilonych przepływów. Piaszczyste wyspy i ławice w nurcie rzeki, podtrzymujące egzystencję przynajmniej kilkunastu gatunków zwierząt wskazywanych jako priorytetowe cele ochrony w ramach dyrektyw ptasiej i siedliskowej, tworzone są w znacznej mierze podczas większych wezbrań powodziowych, typowych dla wczesnej wiosny. W naturalnych warunkach hydrologicznych, nowoutworzone wyspy zaczynają się odsłaniać w początkach maja, tj. w okresie, kiedy związane z tym siedliskiem charakterystyczne gatunki chronionych ptaków rozpoczynają okres składania jaj. Pełna ekspozycja łąk i pływów zapewniających bogate żerowiska konieczne w okresie karmienia piskląt chronionych ptaków następuje przy naturalnych niżówkach charakterystycznych dla drugiej połowy czerwca i lipca.

Większość cennych przyrodniczo fragmentów niżowych dolin rzecznych charakteryzuje się

regularnymi (corocznymi lub niemal corocznymi), stosunkowo długotrwałymi, wczesnowiosennymi zalewami rozległych fragmentów tarasu zalewowego, które są tam nie tylko normą, ale i niezbędnym warunkiem występowania kluczowych dla sieci Natura 2000 siedlisk i gatunków. Wiele spośród gatunków łąkowych ptaków chronionych na obszarach Natura 2000 gnieździ się tym liczniej, im dłużej lub wyżej zalane pozostają wczesną wiosną tereny ich potencjalnych gniazdowisk na nadrzecznych tarasach zalewowych. Wiosenny zalew powierzchni jest tak istotny, gdyż płytko zalane fragmenty łąk stanowią miejsce rozwoju bogatej fauny bezkręgowców, głównie larw owadów, stanowiących z kolei podstawowy pokarm wielu cennych ptaków. Powolne, systematyczne ustępowanie wczesnowiosennego zalewu, przesuwając strefę pływów, stopniowo udostępniając ptakom, kolejne bogate żerowiska, odsłaniające się w miarę obniżania poziomu wody. W przypadku płazów i szeregu gatunków ryb, płytkie wczesnowiosenne rozlewiska stanowią miejsce rozrodu i składania jaj. Powolne tempo opadania wód pozwala na wylęg kijanek lub narybku i ich przemieszczenie w głębsze partie rozlewisk. Zbyt szybki spadek wody stanowi czynnik masowej śmiertelności wczesnych stadiów rozwojowych rozrzedzających się na pływach płazów i ryb.

¹² Kluczowe parametry charakteryzujące reżim hydrologiczny rzeki, definiowane na serii dobowych pomiarów stanów lub przepływów, obejmują miary:

- natężenia / poziomu,
- częstotliwości,
- czasu trwania,
- powtarzalności/przewidywalności występowania w cyklu rocznym,
- tempa zmian.

Precyzyjne definicje konkretnych parametrów mogą być różne, w zależności od potrzeb. Warto jednak zwrócić uwagę na standardowy zestaw 33 parametrów służących do syntetycznej charakterystyki, a także oceny stopnia zmiany reżimu hydrologicznego – IHA (Indicators of hydrologic alternation; Richter et al. 1996, Richter et al. 1997, Poff et al. 1997, Richter et al. 1998); stosowany on jest z powodzeniem w wielu stanach USA oraz w szeregu innych krajów, w oparciu o powszechnie dostępne oprogramowanie (patrz www.freshwaters.org).

W naturalnych (tj. nie poddanych znaczącej antropopresji) warunkach hydrologicznych, jeszcze w czerwcu, po zasadniczym ustąpieniu rozlewisk, poziom wód gruntowych jest na tyle wysoki, iż wilgotna gleba wciąż umożliwia ptakom zdobywanie pokarmu w wilgotniejszych, niż położonych rejonach łąk, na obrzeżach głębszych starorzeczy i obniżeń terenu. Innym czynnikiem wyznaczającym jakość siedliska łęgowego dla cennych ptaków gniazdujących na terenach zalewowych łąk i pastwisk jest brak lub ograniczony zakres zimowego zalewu powierzchni. Naturalna charakterystyka hydrologiczna terenów zalewowych w dolinach krajowych rzek niżowych pokrywa się z tymi wymogami, co pozwala – szczególnie w połączeniu z wiosennymi zalewami – stworzyć na nadrzecznych łąkach optymalne środowiska łęgowe dla szeregu gatunków ptaków chronionych w ramach sieci Natura 2000.

Zadanie utrzymania reżimu przepływów o dużej dynamice zmian nie zawsze jest zgodne ze społecznymi i gospodarczymi celami gospodarki wodnej, które obejmują m.in. wykorzystanie zasobów wodnych dla potrzeb człowieka, przy zachowaniu właściwego stanu tych zasobów, oraz ochronę przed powodzią. Efektem tego było ukształtowanie się polityki określana umownie jako „wyrównywanie przepływu” polegająca na zmniejszaniu wezbrań i alimentacji niżówek.

Chociaż w warunkach rzekom Polski właściwym „absolutne” wyrównywanie przepływów

jest „fizycznie” niemożliwe, to tradycyjne ujęcie gospodarki wodnej zawierało zadanie utrzymywania tzw. „przepływów nienaruszalnych” – jako minimów, które mają zapewnić właściwe warunki dla ochrony przyrody, dla utrzymania jakości wód, dla wędkarstwa i dla turystyki. W odniesieniu do potrzeb siedlisk i gatunków, zgodnie z tym co napisano na początku tego rozdziału, przepływ nienaruszalny na terenach Natura 2000 powinien także uwzględniać występowanie znacznych zmian w dynamice wód. Można w tym zakresie wykorzystać opublikowane w 1996 roku prace dotyczące sposobu określania przepływów nienaruszalnych wg. kryterium środowiskowego¹³.

Ramowa Dyrektywa Wodna wprowadza jako zasadniczy cel gospodarki wodnej działanie na rzecz utrzymywania „dobrego stanu wód”. W tym celu mieści się zadanie zachowania zmienności przepływów ze względu na potrzeby ochrony ekosystemów. Taka orientacja narzuca inną, niż tradycyjnie przyjmowana, interpretację przepływu nienaruszalnego – który winien być rozumiany nie jako jedna stała minimalna wielkość – lecz jako potrzeba dbałości o sekwencję (cykl) przepływów, stanowiącą wprawdzie transformację naturalnego reżimu rzeki, jednak z ograniczeniem stopnia zmian tegoż reżimu – z zachowaniem wezbrań i niżówek – tak by nie powodować ujemnych skutków dla środowiska rzeczno-ego¹⁴.

¹³ Tyszewski S., Okruszko T., Pusłowska D. 1996. „Propozycja metodyki określania sposobu wykorzystania zasobów wodnych zlewni o szczególnych walorach przyrodniczych na przykładzie Górnej Narwi i Supraśli”. VII Ogólnopolskie Seminarium Naukowo-Techniczne „Ochrona jakości i zasobów wód – Zasady racjonalnej gospodarki wodą”, Zakopane.

Okruszko T., Tyszewski S., Pusłowska D. 1996. „Gospodarowanie zasobami wodnymi Górnej Narwi”. Zeszyty Prob. Post. Nauk Rol., 428, Warszawa.

¹⁴ Takie proekologiczne ujęcie jest omówione w poradniku pt. „Obliczanie przepływu nienaruszalnego” (Witowski K., Filipkowski A., Gromiec A. 2004), który był rozpatrywany na forum resortu środowiska, niestety bez konsekwencji legislacyjnych.

Podporządkowanie gospodarki wodnej celem wyrażonym w Ramowej Dyrektywie Wodnej winno usunąć jedno z głównych źródeł wskazanych wyżej sprzeczności. Taka orien-

tacja gospodarki wodnej będzie także sprzyjać utrzymaniu dynamicznej struktury siedlisk – ograniczając ingerencję w procesy przyrodnicze dla tych siedlisk istotne.

4.2. Ekstensywne użytkowanie

Ekstensywnie użytkowane rozległe łąki i pastwiska położone na tarasach zalewowych dolin rzecznych tworzą jedną z najcenniejszych przyrodniczo kategorii siedlisk w warunkach Europy Środkowej. Długoterminowe istnienie tych siedlisk uzależnione jest nie tylko od specyficznych warunków wodnych (omówionych wyżej), ale – przede wszystkim – od tradycyjnego, ekstensywnego systemu użytkowania rolniczego tych terenów. Zarówno nadmierna intensyfikacja gospodarowania, jak i zbyt daleko posunięte zmniejszenie intensywności, czy też całkowite zaprzestanie prowadzonych zabiegów prowadzą do szybkiej utraty wysokich walorów przyrodniczych wilgotnych łąk i pastwisk.

W przypadku łąk, wyznaczniki optymalnego przyrodniczo poziomu gospodarowania obejmują:

- regularne użytkowanie kośne, połączone z uprzątaniem siana,
- późny termin pierwszego pokosu (przynajmniej 10 czerwca),
- zróżnicowanie terminu pokosu na sąsiadujących działkach,
- minimalizacja nawożenia,
- zachowanie urozmaiconej rzeźby powierzchni,

- nie podsiewanie wysokowydajnych gatunków i odmian traw,
- możliwość lokalnego niskoobsadowego wypasu bydła,
- nie wprowadzanie zadrzewień i zakrzaczeń.

W odniesieniu do pastwisk, istotne czynniki to:

- niska obsada bydła, nie przekraczająca 1.0 DJP¹⁵/ha, szczególnie na słabych glebach,
- późny termin rozpoczynania wypasu (początki maja, optymalnie po 20).
- sumaryczna długość wypasu w trakcie roku na poziomie ok. 200 DJP/dzień/ha (do 300-400 DJP/dzień/ha na żyzniejszych glebach lub raz na kilka lat na glebach słabych),
- wypas wolny lub na kwaterach o dużej powierzchni,
- brak nawożenia,
- nie podsiewanie wysokowydajnych odmian i gatunków traw.

Generalnie, wymieniony zestaw czynników koresponduje z rzeczywistym sposobem użytkowania gruntów w wielu fragmentach międzywala i nieobwałowanych dolin rzek na terenach nizinnych Polski.

¹⁵ DJP – Duża Jednostka Przeliczeniowa – umowna jednostka odpowiadająca zwierzęciu o masie ciała 500 kg lub wielu zwierzętom o łącznej masie ciała 500 kg. Dla przykładu : 1 krowa lub jałówka cielna = 1 DJP; jałówka lub byczek w wieku 0,5-1,0 roku = 0,3 DJP, dorosły koń = 1,2 DJP.

4.3. Dynamika siedlisk

Trzecim czynnikiem o kluczowym znaczeniu dla zachowania walorów przyrodniczych dolin rzecznych jest ich naturalna dynamika. Charakterystyczne dla dolin siedliska w dużej części mają charakter siedlisk przejściowych, wpisanych w ciągi spontanicznych przekształceń sukcesyjnych. Poszczególne siedliska, w miarę upływu czasu, z jednej strony przekształcają się w inne, a z drugiej – ciągle odtwierzają się w innych miejscach. W rezultacie doliny są miejscem, gdzie mozaikowy charakter siedlisk, czyli współistnienie na niewielkiej przestrzeni dużej liczby odmiennych środowisk, jest szczególnie dobrze wyrażony. Ta mozaika siedlisk dolinowych w szerszej perspektywie z reguły układa się w powtarzalne wzorce przestrzenne, odzwierciedlające ciągi sukcesyjne łączące poszczególne siedliska i reprezentujące różne stadia ich wieku ekologicznego. Oczywiście podstawowym czynnikiem determinującym ciągłe odnawianie się owych ciągów siedliskowych jest spontaniczna dynamika koryta rzecznego kształtowana naturalnym reżimem przepływów rzecznych. Ogromnie ważną konsekwencją takiej natury siedlisk nadrzecznych jest fakt, iż ochrona konkretnych, ograniczonych przestrzennie płatów siedlisk jest po prostu nieskuteczna, gdyż w dużej części ulegają one spontanicznym przekształceniom, niemożliwym do zahamowania. Jedyną możliwą formą ochrony tych unikatowych, dynamicznych systemów ekologicznych jest ochrona procesów warunkujących tę naturalną dynamikę, prowadzona w skali stosunkowo dużych obszarów (odcinków biegu rzeki). Sprowadza się to do ochrony zróżnicowania przepływów, jako podstawowego czynnika napędowego i kształtującego przebieg tych zjawisk oraz nie ingerowania

w zachodzące procesy, w tym szczególnie w procesy erozji, sedymentacji i transportu rumowiska.

Dynamiczna natura i mozaikowy wzorec rozmieszczenia siedlisk lasów i zarośli łągowych czy zbiorowisk łąkowych są stosunkowo dobrze opisane i wpisane w powszechną świadomość ludzi gospodarujących na terenach nadrzecznych. Warto jednak podkreślić podobny aspekt genezy i funkcjonowania dwóch innych czynników determinujących walory przyrodnicze dolinowych obszarów Natura 2000 – piaszczystych wysp w nurcie oraz rzeźby podłoża na tarasach zalewowych.

Piaszczyste wyspy w nurcie rzeki, porośnięte skąpą pionierską roślinnością są same w sobie siedliskiem chronionym w ramach dyrektywy siedliskowej, ale przede wszystkim biotopem łągowym szeregu cennych ptaków wymienionych w dyrektywie ptasiej. Atrakcyjne dla ptaków wyspy na wczesnych etapach sukcesji roślinności są jednak siedliskiem efemerycznym, podlegającym szybkim przemianom – rozmyciu lub zarośnięciu przez podrost wierzbowy. W naturalnych warunkach ciągłość tego siedliska jest możliwa jedynie dzięki ciągłemu odkładaniu przez nurt swobodnie płynącej rzeki kolejnych mielizn i wysp w bliższym lub dalszym sąsiedztwie wysp starych lub rozmywanych. Sukcesja roślinności bywa również hamowana przez wezbrania odkładające kolejne warstwy rumowiska na istniejących wyspach. Należy jednak pamiętać, że ochrona piaszczystych wysp oraz związanych z nimi siedlisk i gatunków (podobnie zresztą jak całego systemu wypłyceń i przemiałów w nurcie z ich charakterystycz-

ną fauną, w tym cennymi gatunkami ryb) jest możliwa jedynie w szerszej skali geograficznej i pod warunkiem zachowania naturalnych procesów kształtujących ich odnawianie się.

Wysokie walory przyrodnicze wielu kompleksów łąk na tarasach zalewowych są pochodną nie tylko ekstensywnego gospodarowania, czy regularnych zalewów, ale i dobrze rozwiniętej rzeźby powierzchni. Ukształtowana przez historyczne zmiany przebiegu koryt rzeki powierzchnia tarasów zalewowych stanowi z reguły mozaikę wy-

niesień i płytszych lub głębszych obniżeń, często układających się w charakterystyczne ciągi („smugi”). Zróżnicowanie poziomów nierzadko sięga 2 m i determinuje ogromną różnorodność w długości trwania zalewu poszczególnych fragmentów powierzchni. Utrudnia to wprowadzenie mechanizacji i intensyfikację użytkowania kośnego łąk, ale stanowi podstawowy czynnik kształtujący silną heterogeniczność warunków wodnych, która ma kluczowe znaczenie dla bogactwa zbiorowisk roślinnych, a także fauny, w tym ptaków łąkowych.

5. Realizacja społeczno-gospodarczych zadań gospodarki wodnej na obszarach Natura 2000 w dolinach rzek

Zdefiniowane w Ramowej Dyrektywie Wodnej UE cele dotyczące wód powierzchniowych determinują działania gospodarki wodnej, które winny koncentrować się na osiągnięciu/utrzymaniu dobrego stanu biologicznego, fizykochemicznego i morfologicznego wód oraz dobrego stanu ekosystemów wodnych i od wód zależnych.

Określone prawem i dyktowane postulatami społeczno-gospodarczymi zadania gospodarki wodnej obejmują również zaopatrzenie w wodę, oczyszczanie i usuwanie ścieków, poprawę warunków produkcji rolnej (nawadnianie i odwadnianie), transport wodny, hydroenergetykę, rozwój rekreacji i turystyki wodnej, ochronę wód przed zanieczyszczeniem oraz ochronę przed powodzią i suszą. Realizacja tych zadań często bywa sprzeczna z celami środowiskowymi gospodarowania wodą. Oceniając sposoby zaspakajania celów gospodarczych należy je zawsze rozpatrywać w szerszym kontekście, tzn. na tle ekonomicznie uzasadnionych potrzeb i w ujęciu wariantowym. Np. perspektywy rozwoju energetyki wodnej należy uzależniać nie tylko od wartości energetycznej posiadanych zasobów wodnych, lecz przede wszystkim od wielkości zapotrzebowania na energię elektryczną, biorąc pod uwagę różne możliwości jego zaspokojenia (energetyka wodna, ciepła, wiatrowa itd.). Ponadto trzeba zawsze uwzględniać możliwości wdrożenia mechanizmów pozwalających na zwiększenie

efektywności energetycznej i ograniczenie zapotrzebowania na energię. Analizy wariantowe, muszą być dokonywane w ramach tzw. strategicznych ocen oddziaływania na środowisko, zgodnych z Dyrektywą 2001/42/EC oraz w ramach ocen oddziaływania na środowisko zgodnie z Dyrektywą 85/337/EWG, a także przepisami Ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska.

Zagadnieniem często ignorowanym w procesie decyzyjnym dotyczącym inwestycji, jest podział kosztów i zysków. Często koszty inwestycji ponosi ogół podatników, a korzyści stają się przywilejem wąskiej grupy interesu lub jednego sektora. Wprowadzona Ramową Dyrektywą Wodną zasada „korzystający płaci” powinna stać się standardem, a za jego przestrzeganie odpowiadać powinny władze wodne.

Decyzje dotyczące przedsięwzięć inwestycyjnych w dolinowych obszarach Natura 2000 mają dodatkowe ograniczenia. W myśl Ustawy o ochronie przyrody oraz dyrektywy siedliskowej i wytycznych Komisji Europejskiej zawartych w opracowaniu *Assessment of plans and projects significantly affecting Natura 2000 sites, Methodological guidance on the provisions of Article 6(3) and (4) of the Habitats Directive 92/43/EEC* przyzwolenie na lokalizację inwestycji pogarszającej korzystny status ochronny może nastąpić wyłącznie przy jednoczesnym spełnieniu trzech warunków:

- zakładany cel nie może zostać osiągnięty w inny, nieszkodliwy dla chronionych gatunków i siedlisk sposób;
- inwestycja uzasadniona jest nadrzędnym interesem publicznym¹⁶;
- straty przyrodnicze zostaną skompensowane poprzez objęcie ochroną innego obszaru (odpowiadającego powierzchnią i jakością – gatunki, siedliska – obszarowi, który na skutek inwestycji traci korzystny status ochronny).

W następnych rozdziałach przedstawiono najważniejsze przedsięwzięcia gospodarki wodnej, z jakimi możemy mieć do czynienia w ostojach Natura 2000 położonych w dolinach rzek, wraz ze wskazaniem potrzeb społeczno-gospodarczych, które je warunkują, negatywnych oddziaływań na chronione gatunki i siedliska oraz zaleceń mających na celu wyeliminowanie lub minimalizację tych oddziaływań.

5.1. Zbiorniki retencyjne i stopnie wodne

5.1.1. Uzasadnienie społeczno-gospodarcze

Obiekty te budzą szczególne kontrowersje z uwagi na zakres oddziaływań na gatunki i siedliska w ostojach Natura 2000. Największym zagrożeniem dla obszarów Natura 2000 w dolinach rzecznych jest transformacja przepływów w cieku poniżej zbiornika. Trzeba tu wyraźnie stwierdzić, że nie ma retencji bez transformacji reżimu przepływów. Analiza dotyczyć może tylko zakresu i zasięgu tej transformacji oraz ustalenia czy dany zbiornik rzeczywiście oddziałuje na stany i przepływy wód w rejonie konkretnych siedlisk. Jeżeli jednak akceptuje się ideę retencionowania wód, to należy się także zgodzić na przekształcenie ciągu przepływów na pewnej długości danej rzeki. Tym nie mniej przekształcenie reżimu hydrologicznego nie może negatywnie od-

działać na gatunki i siedliska na obszarach Natura 2000.

Zadaniem stopni wodnych jest w mniejszym stopniu retencja wód niż ich spiętrzenie dla potrzeb żeglugi, hydroenergetyki bądź poprawy zaopatrzenia w wodę.

Ogólnie, cele budowy zbiorników retencyjnych i stopni wodnych obejmują zaopatrzenie w wodę ludności, przemysłu i rolnictwa, ochronę przeciwpowodziową, poprawę warunków żeglugowych, produkcję energii elektrycznej w związanych ze zbiornikami czy stopniami elektrowniach wodnych, rozwój turystyki i rekreacji wodnej, czy wreszcie hodowlę ryb. Za szczególną postać zbiorników retencyjnych można także przyjąć stawy rybne. Zwykle zbiorniki retencyjne oraz stopnie wodne pełnią jednocześnie co naj-

¹⁶ Orzeczenia Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości wykluczają przewagę czynnika ekonomicznego nad przyrodniczym np. decyzja w sprawie C-355/90, Komisja vs Hiszpania z roku 1993 (Santona Marshes). Pozyskanie miejsc pracy czy rozwój turystyki i rekreacji w związku z realizacją i eksploatacją dużych inwestycji nie mieści się w pojęciu „nadrzędnego interesu publicznego” – patrz wyroki ETS na www.curia.eu.int.

mniej kilka z wyżej wspomnianych funkcji. W warunkach hydrologicznych niektórych regionów Polski, wobec dużej zmienności przepływów, stosuje się retencjonowanie wód w zbiornikach – które stając się wielofunkcyjnymi elementami systemów zaopatrzenia w wodę mają za zadanie nie dopuszczać do szkodliwych dla użytkowników deficytów wody.

Z drugiej strony, takie zbiorniki retencyjne są częściowo wykorzystywane dla zmniejszenia wielkości przepływów wezbraniowych, ograniczając zagrożenia powodziowe. Pomimo iż obszarowe działania na tarasach zalewowych ograniczające skutki powodzi oraz działania nietechniczne w dolinie i zlewni rzeki prowadzące do zmniejszenia wielkości wezbrań są na dłuższą metę bardzo korzystne, zbiorniki retencyjne uznaje się wciąż za istotny element systemu ochrony przeciwpowodziowej, podkreślając ich rolę w ochronie mienia i życia ludzi. Nie wolno przy tym zapominać, że żadne obiekty inżynierskie nie mogą zapewnić absolutnej ochrony przeciwpowodziowej, stąd należy unikać tworzenia fałszywego poczucia bezpieczeństwa wśród ludności. Trzeba zawsze brać pod uwagę zagrożenie wynikające z ryzyka awarii urządzeń technicznych. Proekologiczne podejście do ochrony przed powodzią nie powinno być interpretowane jako katagoryczne wykluczanie „zabudowy hydrotechnicznej”. Opinie o ograniczaniu skutków powodzi przez rozbudowę małej retencji i urządzenie polderów są słuszne – te środki ochrony przynoszą wymierne efekty, szczególnie przy wezbraniach małych i średnich. Należy jednak pamiętać, że istnieje taka kategoria wezbrań katastrofalnych, wobec których bezradne są wszystkie rozwiązania ochronne, zarówno techniczne jak i nietechniczne.

5.1.2. Negatywne oddziaływanie na gatunki i siedliska Natura 2000

Trwałe zalanie fragmentu doliny

Jest wyjątkowo szkodliwe dla dolinowych obszarów Natura 2000, szczególnie w przypadku zbiorników dużych, zajmujących wiele kilometrów kwadratowych do tej pory nieobwałowanej lub obwałowanej w niewielkim stopniu doliny. Płytkie zbiorniki retencyjne stanowią niekiedy środowisko występowania bogatej awifauny, ale z reguły składa się ona z gatunków mniej cennych (o niższym prioryecie ochronnym) niż gatunki zasiedlające dany odcinek naturalnej doliny przed jej zalaniem.

O ile w przypadku zbiorników retencyjnych ich negatywne oddziaływanie poprzez zalanie raczej dotyczy krótszych odcinków rzek, o tyle oddziaływanie stopni wodnych budowanych na potrzeby żeglugi może dotyczyć bardzo długich fragmentów dolin i negatywnie oddziaływać na szczególnie cenne siedliska i gatunki rozległych dolin nizinnych. Natomiast zagrożenie wynikające z zalania fragmentu doliny nie dotyczy małych stopni budowanych dla potrzeb regulacyjnych na ciekach o dużych spadkach.

Likwidacja lub modyfikacja wiosennych wezbrań

Likwidacja wezbrań wiosennych, bądź znaczne zmniejszenie przepływów wynikają z gospodarczych funkcji większości zbiorników zaporowych – gromadzenia nadmiaru wód na różne potrzeby.

Możliwość przerwania łączności pomiędzy korytem a terenami zalewowymi wynikać może również z obniżenia koryta rzeki poniżej zbiornika lub stopnia, na skutek erozji wywołanej powstrzymaniem ruchu rumowiska przez piętrzenie. Przy przepływach, przy których

w przeszłości woda występowała z brzegów, cały przepływ mieści się w zerodowanym korycie.

Likwidacja niżówek późnoletnich i jesiennych

Negatywne oddziaływanie wyrównywania przepływu oraz likwidacji niżówek zostało szczegółowo przedstawione w rozdz. 3¹⁷.

Zmiany poziomu wód gruntowych

Podniesienie poziomu wód gruntowych w sąsiedztwie zbiornika negatywnie wpływa na siedliska i gatunki sucholubne (kserotermiczne), natomiast obniżenie na skutek erozji koryta poniżej piętrzenia – na wilgociolubne.

Zmiany temperatury wody w strefie oddziaływania piętrzenia

Temperatura wody jest jednym z podstawowych czynników rozrodu i wzrostu fauny wodnej, szczególnie ryb. Wzrost latem temperatury cieką w strefie oddziaływania cofki zbiorników stagnofilnych bądź poniżej – jeśli jest wypuszczana przelewem powierzchniowym – może skutecznie wyeliminować z niego ryby zimnolubne. Wzrost temperatury wody poniżej piętrzenia może też być czynnikiem eliminującym niektóre typy siedlisk (np. zespół włosieniczników). Z drugiej strony spustowe ujęcia denne powodują spadek temperatury cieką poniżej zbiornika latem, a jej wzrost zimą, co może prowadzić do zaburzenia ekosystemu, np. zmieniając skład gatunkowy fauny i flory.

Przerwanie ciągłości koryta i doliny

W przypadku braku przepływu dla ryb, bądź niewłaściwego jej funkcjonowania, budowa

zapory lub stopnia wodnego wprowadza do środowiska nowy element, który dla wielu organizmów migrujących wzdłuż rzeki stanowi barierę nie do przebycia. Może to prowadzić do podzielenia populacji na dwie mniejsze, niezdolne do trwałego funkcjonowania. Najbardziej typowym efektem przerwania ciągłości korytarza jest odcięcie ryb reofilnych od ich tarlisk, żerowisk, zimowisk pierwotnie występujących w odcinku cieką, który znalazł się z drugiej strony zbiornika.

Zmiana struktury dna

Zatrzymanie ruchu rumowiska skutkuje wymywaniem materiału z koryta poniżej piętrzenia. Może to doprowadzić do zmiany struktury podłoża, np. całkowicie wyplukując żwir aż do litej skały.

5.1.3. Zalecenia

Podstawowe zalecenie to rozpatrzenie wszelkich możliwości redukcji (kształtowania) potrzeb wodnych, o których ogólnie wspomniano na początku rozdziału lub/i alternatywnych metod ich zaspokajania.

Rewizja instrukcji operacyjnych

Rewizji tzw. instrukcji operacyjnych zbiorników (ściślej: schematów sterowania pojemnością retencji) należałoby dokonać w kierunku odtworzenia poniżej nich reżimu przepływów, zgodnego z wymaganiami ekosystemów wodnych i od wód zależnych. Stawiane jest pytanie o realność dokonania takiej rewizji. Generalnie odpowiedź na to pytanie jest twierdząca – rewizja jest nie tylko możliwa, ale często jak najbardziej celowa. Jednak koniecz-

¹⁷ Patrz także: Chylarecki P., Kucharczyk M. 2004. „Przyrodnicze uwarunkowania wdrażania sieci Natura 2000 na obszarach dolin rzecznych”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.

ne jest dokładne zdefiniowanie jej przedmiotu i zakresu w ujęciu na tyle szczegółowym, by możliwe było przetłumaczenie wymagań przyrodniczych na schemat sterowania retencją, na układ wymagań dotyczących odpływów i zrzutów ze zbiornika, skorelowany z losowo zmiennym dopływem ze zlewni powyżej. Dla oceny czy możliwa jest ta rewizja dla konkretnego zbiornika konieczna jest indywidualna analiza. Reżim przepływów korzystny dla określonych gatunków i siedlisk, będących przedmiotem ochrony w ostoju Natura 2000 winien być dokładnie opisany – ze sprecyzowaniem częstotliwości i zasięgu zalewów. Bardzo użyteczne jest tu podejście ukierunkowane na odtwarzanie określonej części naturalnej zmienności parametrów hydrologicznych (tzw. *range of variability approach*, *RVA*¹⁸). Konieczne jest sprawdzenie czy taki schemat zalewów jest możliwy do realizacji i czy konkretny zbiornik jest w stanie istotnie wpływać na kształtowanie reżimu przepływów na obszarze siedlisk znacznie oddalonych od analizowanego zbiornika. Zmiana instrukcji operacyjnych musi być przeprowadzona w zgodzie z zapisami polskiego i unijnego prawodawstwa ochrony środowiska odnoszącego się do ocen oddziaływania na środowisko. Zrewidowanie instrukcji operacyjnych istniejących zbiorników, połączone z wdrożeniem elastycznych systemów gospodarowania przepływami, może być jednym ze skutecznych narzędzi realizacji jednego z celów Ramowej Dyrektywy Wodnej – osiągnięcia dobrego stanu ekologicznego wód powierzchniowych.

Ochrona przeciwpowodziowa

Cele ochrony przeciwpowodziowej powinny być w pierwszym rzędzie realizowane działa-

niami podejmowanymi w skali zlewni, zmierzającymi do ograniczenia intensywności spływu powierzchniowego m.in. poprzez zalesienia, przekształcanie gruntów ornych w użytki zielone, retencję na istniejących systemach melioracyjnych terenów rolnych i leśnych, ograniczanie powierzchni nieprzepuszczalnych (zahamowanie tendencji zamiany powierzchni, które mogą chłonać wodę, na nieprzepuszczalne), ochronę i odtwarzanie mokradeł, odpowiednie zabiegi agrotechniczne (np. orka wzdłuż warstwic, pozostawianie nie zaoranych ściernisk na zimę, tworzenie stref buforowych z trwałej roślinności wzdłuż cieków). Inna grupa to działania na rzecz zwiększania retencji dolinowej: odsuwanie wałów od koryta rzeki na tych odcinkach, na których nie ma zabudowy, likwidacja tych wałów, które nikogo ani niczego nie chronią, zachowanie naturalnych i renaturyzacja przekształconych odcinków cieków i obszarów zalewowych. Do rozwiązań alternatywnych należy zaliczyć również przesiedlenia z zagrożonych terenów, szczególnie jeśli koszty przesiedleń oraz ich skala byłaby zbliżona do przesiedleń związanych z budową zbiornika. Jeśli chodzi o rozwiązania techniczne, to znacznie korzystniejsze z punktu widzenia ochrony nadrzecznych obszarów Natura 2000 są suche zbiorniki i poldery zalewowe, ponieważ nie prowadzą do trwałego zalania terenu i nie zmieniają całego reżimu przepływów (oddziaływanie jest krótkotrwałe i dotyczy największych wezbrań).

Przy ocenie wariantów ochrony przeciwpowodziowej należy kierować się nadrzędnością ochrony życia ludzkiego, analizy efektywności prowadzić dla długich przedziałów czasowych oraz uwzględniać ryzyko zawodności

¹⁸ Patrz Richter i in. 1998. „A spatial assessment of hydrologic alternation within a river network”. Regul. Rivers: Res. Mgmt 14: 329-340.

i awarii, szczególnie w kontekście globalnych zmian klimatycznych.

Nierealny jest również postulat przeniesienia wszystkich dóbr w tzw. „bezpieczne miejsca”. W historycznym procesie rozwoju społeczeństw miasta lokalizowano na terenach bliskich rzekom, które wykorzystywano jako drogi transportu, czy też ochronę przed wrogiem. Jednocześnie, szczególnie w okresie industrializacji intensywnie wkraczano na tereny zalewowe. Różne były tego przyczyny, często brak było rozpoznania skali zagrożenia, niekiedy zagrożenie lekceważono lub brak było świadomości o nim. Obecnie nierealną jest pełna rezygnacja z wykorzystywania terenów zagrożonych, ale na pewno trzeba ich użytkowanie ograniczać (tu szczególna rola planów przestrzennego zagospodarowania). Pomimo, że wiele obiektów już zrealizowano na tych terenach (niektóre warto by rozebrać) – konieczne jest unikanie lokowania nowych obiektów, stanowiących zagrożenie dla środowiska, wiążących się z poważnym niebezpieczeństwem dla ludzi i ich mienia oraz powodujących trudności dla akcji ratowniczych w sytuacji wystąpienia powodzi.

Zaopatrzenie w wodę ludności, przemysłu i rolnictwa

W przypadku zadania zaopatrzenia w wodę, oddziaływującego na obszar Natura 2000, na pierwszym miejscu wśród proponowanych alternatyw należy wymienić ograniczenie zużycia, zamykanie obiegów, wprowadzania wodooszczędnych technologii oraz zmniejszenie strat w systemach zaopatrzenia w wodę (np. miejskich systemach wodociągowych). W działaniach podejmowanych dla zmniejszenia wodochłonności szczególne znaczenie ma właściwe wykorzystanie instrumentów ekonomicznych.

Alternatywą dla budowli piętrzącej (np. jazu) może być w niektórych przypadkach ujęcie denne czy sięgnięcie ujęciem infiltracyjnym do wód podziemnych (ograniczone względami ochrony i zachowania zasobów). Alternatywą w stosunku do cieku znajdującego się w sieci Natura 2000 może być ujęcie z cieku nie chronionego. Przy podejmowaniu decyzji o zaopatrzeniu w wodę dzięki wybudowaniu zbiornika retencyjnego należy zwracać uwagę na wrażliwość takiego rozwiązania na czynniki zewnętrzne – np. eutrofizacja zbiornika bądź brak wody w zlewni na skutek braku opadów i przedłużającej się suszy.

Turystyka wodna, sporty wodne i rekreacja

Właściwe zagospodarowanie i udostępnienie istniejących zbiorników naturalnych i sztucznych pozwala często rozładowywać presję ze strony turystyki wodnej, sportów wodnych i rekreacji. Zapotrzebowanie na kąpieliska skutecznie zaspakajają coraz powszechniejsze „aquaparki”. Alternatywą dla zbiorników retencyjnych zlokalizowanych w korycie rzeki mogą być kąpieliska położone poza jej korytem i korzystające tylko z niewielkiej części przepływu. Jednak i w tym przypadku ten cel nie może naruszać dobrego stanu siedlisk lub/i gatunków na obszarze Natura 2000. Należy też pamiętać o walorach turystycznych i rekreacyjnych niezabudowanych dolin rzecznych.

Produkcja energii i żegluga śródlądowa

Potencjał hydroenergetyczny Polski wskazuje, że elektrownie wodne nigdy nie będą miały liczącego się udziału nawet wśród odnawialnych źródeł energii, co np. znajduje odzwierciedlenie w Polityce Energetycznej Polski do 2025 roku. Tym niemniej bardzo czę-

sto produkcja energii elektrycznej stanowi dodatkową funkcję piętrzenia. Każdorazowa lokalizacja elektrowni, nawet na istniejących stopniach i progach, powinna być oceniana pod kątem potencjalnego oddziaływania na gatunki ryb z załącznika II dyrektywy siedliskowej. Wszelkie przedsięwzięcia hydroenergetyczne, zarówno duże elektrownie, jak i małe elektrownie wodne, powinny gwarantować korytowe przepływy nienaruszalne (obecnie często przepływ nienaruszalny jest realizowany przez turbiny hydroelektrowni!) oraz ochronę ryb i innych organizmów przed uszkodzeniem i zabijaniem w turbinach. Jednym ze sposobów skutecznie realizujących te cele jest budowa elektrowni poza korytem z doprowadzeniem części wody kanałem derywacyjnym oraz zabezpieczenie wlotu i wylotu z turbin kratami o prześwicie dostosowanym do gatunków i rozmiaru ryb, które mają chronić.

Podobna do energetyki wodnej jest sytuacja żeglugi śródlądowej, która w tej chwili, z wyjątkiem fragmentów Odry, ma minimalny udział w przewozach masy towarowej w naszym kraju. Analizy możliwości rozwoju żeglugi powinny uwzględniać całkowite koszty (m.in. budowa i utrzymywanie dróg wodnych oraz infrastruktury przeladunkowej, koszty środowiskowe) oraz sezonowość transportu wodnego (zamarzanie, niżówki, które nie zawsze da się alimentować). Jako alternatywę do jednostek o dużym zanurzeniu wymagających prac regulacyjnych na dużą skalę i alimentacji przepływów, należy rozpatrywać transport dostosowany do warunków hydrologicznych polskich rzek.

Gospodarka rybacka

Jeśli chodzi o hodowlę ryb, w stosunku do zbiorników retencyjnych alternatywą są

przede wszystkim stawy budowane poza korytem, które są znacznie wydajniejsze. Zapotrzebowanie na ryby może być również zaspakajane poprzez odławianie ryb w rzece niesiętrzonej, tym bardziej, że zestaw gatunków występujących w rzece jest dużo atrakcyjniejszy z punktu widzenia konsumenta.

Generalne zalecenie, które ma na celu minimalizację oddziaływania budowli już istniejących na drożność rzek, w tym na populacje ryb i minogów dotyczy urządzeń umożliwiających im wędrówkę zarówno w górę jak i w dół rzeki. W konstruowaniu przepławek należy brać pod uwagę wszystkie gatunki ryb i minogów, którym będą służyły. Za efektywne przepławki można uznać te, do których trafia co najmniej 95% wędrujących w górę ryb, a opóźnienie w wędrówce spowodowane koniecznością odnalezienia wejścia do przepławki i jej sforsowania nie przekracza kilkudziesięciu godzin. Konstrukcje przepławek należy uwzględniać w kosztach inwestycji, natomiast konieczność ich utrzymania w sprawności i prowadzenia monitoringu musi być wpisana w koszty eksploatacyjne i przypisana operatorowi stopnia wodnego/zbiornika.

Kończąc te zalecenia należy podkreślić, że przy podejmowaniu decyzji dotyczących budowy zbiorników retencyjnych i stopni wodnych należy również brać pod uwagę niepewność prognoz gospodarczych i różne możliwe scenariusze rozwoju. Niezwykle istotnym pozostaje fakt, iż dotychczasowe prognozy dotyczące zapotrzebowania na wodę były często zawyżane. Podobnie, pochodzące z początku lat 90-tych prognozy rosnącego zapotrzebowania na energię w Polsce okazały się nie trafione – pomimo kilkunastoletniego wzrostu gospodarczego, roczne zużycie energii elektrycznej praktycznie nie wzrosło i Polska ma

w dalszym ciągu znaczne rezerwy mocy¹⁹. Dodatkowym czynnikiem, który poza niepewnością prognoz gospodarczych należy brać pod uwagę przy takich inwestycjach jak zbiorniki retencyjne są globalne zmiany klimatu i wynikające z nich zwiększone prawdopodobieństwo występowania zjawisk ekstremalnych, zarówno powodzi jak i susz. Generalną zasadą powinno być lokalizowanie zbiorników wyłącznie w górnych częściach zlewni.

W stosunku do istniejących stopni zagrożonych erozją należy zawsze rozważać wariant modernizacji stopnia, przepuszczanie rumowiska przez stopień (oczywiście o ile jest to możliwe, tzn. rumowisko może dotrzeć do stopnia) oraz dosypywanie rumowiska na dolnym stanowisku²⁰.

Dla pełnego rozeznania celowości budowy zbiornika retencyjnego zawsze dokonuje się analiz hydrologicznych pod kątem zmienno-

ści zasobów wodnych zarówno w obrębie poszczególnych lat jak i też w skali wielolecia (występowanie lat mokrych, średnich i suchych). Ponadto dla większych zlewni rzecznych należy dążyć do oceny możliwości zmiany warunków hydrologicznych w wyniku zmian klimatycznych. Wyraźne ocieplenie może prowadzić do łagodniejszych zim i zmniejszenia retencji pokrywy śnieżnej, co w konsekwencji oznaczałoby ograniczenie zalewów wiosennych mających szczególne znaczenie dla utrzymania właściwych warunków przyrodniczych. Uwagi te prowadzą do konkluzji, że opinia o wpływie konkretnego zbiornika na siedliska i gatunki chronione w obszarze Natura 2000 winna być formułowana indywidualnie, bez pochopnego przenoszenia ocen z innych lokalizacji, o nieraz zupełnie innych parametrach, wymiarach i zasięgach oddziaływania.

5.2. Regulacja rzek i potoków

5.2.1. Uzasadnienie społeczno-gospodarcze

Konieczność podejmowania prac regulacyjnych w korytach rzek i potoków uzasadnia się ogólnie potrzebami ochrony przeciwpowodziowej, ochroną ujęć wody na potrzeby ludności i gospodarki, potrzebami utrzymania głębokości niezbędnych dla żeglugi śródlądowej oraz ochroną przed erozją koryta rzeki lub potoku

oraz ich brzegów. Ochrona przed erozją ma szczególnie duże znaczenie w gęsto zaludnionych dolinach cieków górskich i podgórskich. Można jeszcze dodać, że budowle regulacyjne często poprawiają warunki pracy ujęć wody, ale nie zawsze są niezbędne dla ich funkcjonowania. W przypadku małych cieków nizinnych prace regulacyjne służą głównie dla utrzymania drenującej funkcji rzeki względem przylegających obiektów melioracyjnych.

¹⁹ Hille E. 2001. „Ogólne uwarunkowania gospodarki energetycznej w Polsce: Implikacje dla oceny wariantów” (Załącznik 7 do „Studium kompleksowego rozwiązania problemów stopnia Włocławek: Prognoza skutków społeczno-ekonomicznych i środowiskowych”. Maszynopis, WWF Polska, Warszawa).

²⁰ Takie rozwiązanie jest stosowane z powodzeniem na stopniu Iffezheim w kaskadzie górnego Renu.

Niezależnie od rzeczywistych potrzeb, obowiązek regulowania stanu wód nakłada na właścicieli wód ustawa Prawo wodne w art. 26 pkt 3²¹. Z zapisu art. 67 wynika, że „regulacja cieków koryt naturalnych, zwana regulacją wód, służąca poprawie warunków korzystania z wód i ochronie przeciwpowodziowej”, polega m.in. na „kształtowaniu przekroju podłużnego i poprzecznego, oraz układu poziomego koryta cieku naturalnego”. Jeśli to kształtowanie rozumiane jest jako prostowanie rzeki, kształtowanie jej spadku poprzez zabudowę progową, zamiana jej koryta w ocembrowany kanał, to pogodzenie powyższego obowiązku z wymaganiami „utrzymania dobrego stanu wód” (Ramowa Dyrektywa Wodna) jest nierealne. Ustawa powinna wyraźnie określać warunki, jakie muszą być spełnione przy wykonywaniu prac regulacyjnych. Powinna również zredefiniować takie niejednoznaczne sformułowanie jak „należy stan techniczny koryt cieków naturalnych”, użyte we wspomnianym wyżej art. 26.

Największe jednak wątpliwości wiążą się z przystosowywaniem rzek do żeglugi. Odpowiedź na te obawy dają analiza potrzeb i analizy ekonomiczne perspektyw rozwoju transportu wodnego, które czynią mało prawdopodobnym podjęcie dużego programu rozbudowy szlaków transportowych na rzekach Polski.

W odniesieniu do rzek i potoków górskich pomocne w temacie, którego dotyczy niniejszy rozdział, będą z pewnością zaakceptowane przez Ministra Środowiska w dniu 9 maja 2005 roku „Zasady dobrej praktyki w utrzymaniu rzek

i potoków górskich” opracowane przez zespół naukowców i praktyków z Krakowa²².

5.2.2. Negatywne oddziaływanie na gatunki i siedliska Natura 2000

Modyfikacja dynamiki cieków (zmiana warunków przepływu)

Prace regulacyjne prowadzą niemal zawsze do przyspieszenia odpływu i koncentracji koryta. Poza zmianami w samym korycie (np. wzrost głębokości, wzrost prędkości wody) oddziałują na przyległe tereny zalewowe – np. skracając czas zalewu, eliminując „czyszczący” element wezbrania, istotny dla utrzymywania otwartego charakteru niektórych siedlisk i zachowania dynamiki całego systemu.

Uproszczenie struktury siedlisk w korycie i strefie przybrzeżnej

Regulacje (budowle, pogłębianie dna, kształtowanie koryta) powodują zmianę struktury cieku: skracają długość meandrów, likwidują wielokorytowy i roztokowy charakter koryta. Prowadzi to do zaniku takich struktur jak wyspy, ławice, strome skarpy, co z kolei prowadzi do zaniku szeregu siedlisk czy wycofywania się gatunków związanych z tymi strukturami.

Obniżenie poziomu wód gruntowych

Erozja uregulowanych cieków powoduje w niektórych przypadkach ich wcinanie się nawet na głębokość ponad 2 metry. Prowadzi to do całkowitego zerwania łączności pomiędzy korytem a strefą brzegową i tarasem zalewowym.

²¹ „Do obowiązków właściciela śródlądowych wód powierzchniowych należy: (...) 3/ regulowania stanu wód lub przepływów w ciekach naturalnych oraz kanałach stosownie do możliwości wynikających ze znajdujących się na nich urządzeń wodnych oraz warunków hydrologicznych...”

²² Bojarski A., Jeleński J., Jelonek M., Litewka T., Wyźga B., Zalewski J. 2005. „Zasady dobrej praktyki w utrzymaniu rzek i potoków górskich”. Maszynopis. Kraków.

Przerwanie ciągłości koryta

Zabudowa cieków o dużych spadkach progami lub żłobami stwarza bariery w migracji ryb i innych organizmów. Zostaje również zaburzony transport rumowiska.

5.2.3. Zalecenia

Rozwiązania zaproponowane we wcześniejszych rozdziałach w stosunku do budowy zbiorników retencyjnych i posadowienia progów są aktualne również w odniesieniu do prac regulacyjnych. Decyzje dotyczące podejmowania prac regulacyjnych powinny uwzględniać trwałość przyjętych rozwiązań i nakłady potrzebne na utrzymanie budowli regulacyjnych.

Ochrona przeciwpowodziowa

W przypadku regulacji rzek i potoków ze względu na potrzeby ochrony przeciwpowodziowej należy zalecić każdorazowe analizowanie inwestycji w kontekście bezpieczeństwa powodziowego w skali całej zlewni – jaka jest skala zagrożenia (zagrożone może być życie ludzkie lub cenna infrastruktura), czy przyspieszenie odpływu w danym miejscu nie spowoduje wzrostu fali poniżej lub nałożenia się wezbrań z dopływów, jaka skala regulacji jest niezbędna (np. jedna krótka tama poprzeczna może skutecznie odsunąć nurt od stopy wału i nie ma potrzeby prowadzić regulacji na dłuższym odcinku ani likwidować jednego z koryt).

Ochrona przed erozją

Podstawowym alternatywnym rozwiązaniem w stosunku do prac regulacyjnych zapobiegających erozji jest wykupywanie gruntów bezpośrednio przylegających do rzeki lub ich zamiana na grunty oddalone od koryta, bądź też

wypłata odszkodowań (która często okazuje się dużo tańsza od zabiegów technicznych jak np. umacnianie brzegów). Abstrahując od korzyści przyrodniczych rozwiązanie to ma trwałą charakter i w dłuższym okresie czasu zwykle okazuje się tańsze od ciągłej „walki z erozją”. Ograniczenie erozji można uzyskać przez odpowiednie zagospodarowanie brzegów – zakładanie i utrzymywanie trwałych pasów roślinności zielnej oraz zadrzewień i zakrzaczeń oraz przekształcanie gruntów ornych w trwałe, ekstensywnie użytkowane łąki i pastwiska. Zabezpieczenie brzegów przed dostępem zwierząt gospodarskich, wyeliminowanie poboru kruszywa z koryt cieków i nagminnych praktyk używania tych koryt jako szlaków zrywkowych i dróg to tylko niektóre przykłady nie wymagających dużych nakładów i „przyjaznych przyrodzie” metod zapobiegania erozji koryt rzecznych.

Progi zabezpieczające istniejące obiekty (mosty, drogi, budynki) przed erozją powinny być konstruowane w formie ramp-bystrotoków, nie stanowiących barier dla ryb i innych organizmów. Istniejące progi powinny być udrażniane, albo poprzez wycięcia koncentrujące przepływ na progach kilkudziesięciocentymetrowych albo poprzez zamiany na bystrza – rampy kamienne w przypadku progów wyższych. Obniża to koszty, bo eliminuje konieczność budowy i utrzymywania przepławek dla ryb. Szczególnym problemem są zapory przeciwrumoszowe, które stanowią nie tylko barierę dla migracji organizmów wzdłuż cieków, ale w sposób istotny zmieniają morfologię cieku poniżej. Wszędzie, gdzie jest to możliwe powinny być one usuwane (oczywiście stopniowo), a przynajmniej tak modernizowane, aby przywrócić ciągłość cieku i transport rumowiska. Szczegóły rozwiązań technicznych dotyczących wznoszenia nowych i moderni-

zacji istniejących budowli na ciekach górskich, a także warunki ich likwidacji można zaczerpnąć z cytowanych wcześniej „Zasad dobrej praktyki w utrzymaniu rzek i potoków górskich”.

Ważnym zaleceniem dotyczącym obszarów Natura 2000 w dolinach rzek jest renaturyzacja. Na wielu cennych odcinkach rzek istnieją budowle regulacyjne, które już nie pełnią żadnej funkcji (np. rzeka straciła znaczenie dla żeglugi, na skutek migracji poziomej cieku nie grozi już rozmycie wału). Ich rozebranie, albo nie odbudowywanie może w znakomity sposób urozmaicić strukturę doliny i poprawić warunki siedliskowe lub powiększyć obszar

występowania gatunków dla których ochrony ostoja została utworzona. Takie same efekty mogą przynieść konkretne działania nakierowane na odtworzenie walorów naturalnych dolin zdegradowanych (np. przywrócenie meandrującego charakteru cieku, odtworzenie sekwencji płoś – bystrze, rezygnacja z intensywnego użytkowania rolniczego terasy zalewowej). Każdorazowa decyzja o likwidacji budowli czy podjęciu działań renaturyzacyjnych musi być poprzedzona taką samą procedurą, jak decyzja o wznoszeniu nowych budowli, łącznie z oceną oddziaływania na środowisko.

5.3. Wały przeciwpowodziowe

5.3.1. Uzasadnienie społeczno-gospodarcze

Budowle ziemne ograniczające profil wielkiej wody i chroniące tereny przyległe przed zalaniem w okresach powodziowych nazywamy wałami przeciwpowodziowymi. Za pomocą wałów chronimy miasta, ośrodki przemysłowe, osiedla i wsie oraz linie komunikacyjne i użytki rolne. Wały wykonuje się jako systemy ciągłe i dowiązuje się je do brzegów wysokich. Na obszarach nizinnych stanowią one podstawowy środek ochrony przeciwpowodziowej we wszystkich krajach świata, a w Polsce zaczęto je wznosić już w połowie XIII wieku.

Do zalet wałów przeciwpowodziowych zalicza się prostotę wykonania, stosunkowo niskie koszty i bezpośrednią skuteczność. Wadą jest konieczność stałego monitorowania i utrzymywania oraz stosunkowo wysoka zawodność.

5.3.2. Negatywne oddziaływanie na gatunki i siedliska Natura 2000

Modyfikacja dynamiki cieków (zmiana warunków przepływów)

Obwałowania powodują zwężenie przekroju wielkiej wody, co powoduje wzrost prędkości wzmaga procesy erozyjne w korycie. Ponadto odcięcie rozległych terenów zalewowych powoduje zmniejszenie retencji dolinowej i zwiększenie prędkości przesuwania się fali wezbraniowej. Może też spowodować podwyższenie stanów kulminacyjnych w międzywałach, eliminując jednocześnie zasilanie starorzeczy, ważnych dla wielu gatunków i siedlisk Natura 2000.

Uproszczenie struktury siedlisk w korycie i strefie przybrzeżnej

Istotną wadą wałów są powodowane przez nie utrudnienia w regulacji stosunków wodnych obszarów leżących poza wałami – specyfika

wałów polega na odcinaniu części doliny od naturalnych wezbrań oraz odcięciu rzeki od naturalnych dopływów małymi ciekami oraz spływem podpowierzchniowym. W zależności od typu hydrologicznego zasilania doliny i skuteczności działania systemu pompowni odwadniających tereny zawala, budowa wałów może powodować obniżenie poziomu wód gruntowych na zawalu lub zjawisko odwrotne – trwałe podtopienie niektórych obszarów. Tak więc poza zmianami struktury cieku i strefy brzegowej podobnymi do tych, które są wynikiem prac regulacyjnych, wały powodują przesuszenie części doliny i degradację siedlisk łąkowych oraz wycofywanie związanych z nimi gatunków.

5.3.3. Zalecenia

Ponieważ wały są jedną z metod zapobiegania powodziom, mają tu zastosowanie wszystkie zamieszczone w innych miejscach niniejszego opracowania uwagi i zalecenia dotyczące ochrony przeciwpowodziowej, szczególnie konieczność podejścia zlewniowego. W obecnej sytuacji, decydując się na ochronę jakiegoś obszaru za pomocą wałów, należy szczegółowo rozpatrzyć wszelkie przesłanki za i przeciw ich budowie (zamiast budowy nowych obwałowań równoległych, często wystarczy ograniczyć się do stosowania wałów pierścieniowych chroniących lokalnie intensywnie użytkowane tereny). Nowe podejście w ochronie przeciwpowodziowej skłania do konieczności dokonania rewizji istniejących obwałowań i rezygnacji z utrzymywania tych wałów, które nie chronią ludzi i mienia, a nega-

tywnie oddziałują na obszary Natura 2000. Przy zastosowaniu rachunku ekonomicznego i obciążeniu częścią kosztów utrzymania wałów właściciele chronionego terenu może okazać się, że rozbiórka wałów chroniących użytki rolne niskiej jakości jest rozwiązaniem ze wszech miar racjonalnym²³. Innym rozwiązaniem godzącym cele ochrony przeciwpowodziowej z celami ochrony siedlisk i gatunków jest przekształcenie zawala w polder zalewowy. W takim przypadku należy zapewnić korzystne z punktu widzenia siedlisk i gatunków chronionych w ramach sieci Natura 2000 sterowanie przepływem na polderze, tzn. zalewanie go zgodnie z naturalnym cyklem wezbrań i na odpowiednim dla danego okresu poziomie.

Poprawę stanu siedlisk w dolinach można uzyskać poprzez zmianę sposobu użytkowania lub ograniczenie jego intensywności. Możliwości rekompensat w postaci dopłat z tytułu wdrażania programu rolnośrodowiskowego w gospodarstwie są szczególnie atrakcyjne na obszarach Natura 2000 – są tam zwiększone o 20% w stosunku do kwoty bazowej.

Rozwiązaniem, które pogodziłoby znaczenie ekstensywnych użytków zielonych dla ostoi Natura 2000 z ich funkcją przeciwpowodziową mogłoby być wprowadzenie pakietu „retencji dolinowej” – rolnicy mogliby dostawać dopłaty za zgodę na okresowe zalewanie ich gruntów położonych w dolinie. Jednocześnie ekstensyfikacja rolnictwa na terenach bezpośrednio przyległych do rzeki jest z całą pewnością korzystna w długofalowej perspektywie ochrony wód przed zanieczyszczeniami rozproszonymi pochodzenia rolniczego.

²³ Dąbkowski S., Badowski A. 2004. „Zasady gospodarowania na obszarach Natura 2000 w dolinach rzecznych – uwarunkowania gospodarki wodnej”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.

5.4. Dolinowe systemy melioracyjne

5.4.1. Uzasadnienie społeczno-gospodarcze

Doliny rzek ze względu na walory gleb na ich obszarze stanowiły i stanowią teren o szczególnej przydatności dla uprawy roślin. W kształtowaniu produktywności istotną rolę odgrywa rzeka i naturalną konsekwencją tego faktu jest dążenie człowieka do spotęgowania tego oddziaływania. Systemy melioracyjne mają za zadanie takie kształtowanie warunków glebowo-wodnych aby uzyskać optymalne warunki dla rozwoju roślin uprawnych, w warunkach polskich są to najczęściej użytki zielone. W szczególności działania systemów melioracyjnych prowadzą do eliminacji zalewów powierzchniowych, szybkiego odprowadzenia wód pozimowych, utrzymania poziomu wód gruntowych na głębokości umożliwiającej odpowiednie napowietrzenie profilu glebowego.

Odpowiednio eksploatowane systemy melioracyjne prowadzą do wielokrotnego zwiększenia produktywności siedliska. Nie należy się dziwić, że w przypadku intensywnej gospodarki rolnej zmienia to kształt środowiska w dolinach rzecznych. W tej sytuacji mogą powstawać istotne zagrożenia dla przyrody, dla siedlisk i zamieszkujących je zwierząt i roślin. Na drugim biegunie są systemy melioracyjne, z których rolnictwo się wycofuje. Wiele ekspertów dotyczących funkcjonowania takich systemów melioracyjnych, podkreśla fakt przewagi funkcji odwadniającego nad nawadniającymi spowodowaną dewastacją urządzeń hydro-

technicznych oraz wieloletnim zarzuceniem eksploatacji urządzeń piętrzących, co prowadzi na wielu obszarach do znaczącej degradacji siedlisk glebowych. Osobne uwagi muszą być sformułowane odnośnie powiązania melioracji z ochroną przed powodzią. Art. 70 ustawy Prawo wodne stwierdza, że melioracje rolne „*polegają (...) na ochronie użytków rolnych przed powodzią*” a art. 71 kwalifikuje budowę przeciwpowodziowe jako urządzenia „*melioracji wodnych podstawowych*”. Włączenie zabezpieczeń przeciwpowodziowych do melioracji przyczynia się w dużej mierze do stosowania regulacji małych cieków polegającej na przemianie koryta cieku w wyprostowany kanał o geometrycznie regularnym przekroju poprzecznym z masywnymi umocnieniami dna i skarp. Takie działania są uzasadniane potrzebą zapewnienia odpływu wód powodziowych, a masywne umocnienia są niejednokrotnie niepotrzebnie wprowadzane na tereny łąkowe i leśne. Te metody ochrony przeciwpowodziowej nie znajdują żadnego uzasadnienia i nie są zgodne z Prawem wodnym, co potwierdza zapis art. 63²⁴:

„Przy projektowaniu, wykonywaniu oraz utrzymywaniu urządzeń wodnych należy kierować się zasadą zrównoważonego rozwoju, a w szczególności zachowaniem dobrego stanu wód i charakterystycznych dla nich biocenoz, potrzebą zachowania istniejącej rzeźby terenu oraz biologicznych stosunków w środowisku wodnym i na terenach podmokłych.”

Ten tekst prawa wyraźnie przypomina sformułowania Ramowej Dyrektywy Wodnej.

²⁴ Tekst art. 63 przytoczono zgodnie z nowelizacją Prawa wodnego.

5.4.2. Negatywne oddziaływanie na gatunki i siedliska Natura 2000

Osuszanie siedlisk wodno-błotnych

Zmeliorowane użytki zielone są przykładem tych obszarów przyrodniczo cennych, które ukształciły się pod wpływem działalności człowieka. Są one cenne dla ochrony gatunków i siedlisk tylko pod warunkiem zachowania stosunków wodnych umożliwiających występowania łąk bagiennych, mokrych lub świeżych. Zagrożeniem jest obniżenie poziomu wód gruntowych a w niektórych wypadkach zerwanie ich naturalnej łączności z wodami powierzchniowymi, szybkie odprowadzanie wód wezbraniowych, brak możliwości piętrzenia na zastawkach w okresie suszy, mineralizacja podłoża torfowego będąca następstwem przesuszenia²⁵.

Zmiana sposobu użytkowania

Dobry status ochronny gatunków i siedlisk na zmeliorowanych użytkach zielonych może zostać utrzymany tylko pod warunkiem zachowania ekstensywnego użytkowania. Zagrożeniem jest więc z jednej strony intensyfikacja użytkowania – wysoka obsada wypasanego bydła (pow. 1,0-1,5 DJP/ha), prowadzenie wypasu na małych kwaterach, intensywne nawożenie kośnych łąk i pastwisk, podsiewanie wysokowydajnych gatunków i odmian traw, wczesne rozpoczynanie wypasu i wczesne koszenie, jednoczesne koszenie dużych powierzchni, a z drugiej – zaniechanie użytkowania i dopuszczenie do wtórnej sukcesji roślinności. Oczywiście zagrożeniem jest również przekształcanie użytków zielonych w grunty orne i ich zalesianie.

5.4.3. Zalecenia

Za słuszne należy uznać sprzeciwy odnośnie technik melioracji na obszarach sieci Natura 2000, jeśli inwestycje te byłyby realizowane według technologii właściwej terenom intensywnej gospodarki łąkowej czy rolniczej. Dla terenów przyrodniczo chronionych właściwsze są techniki stosowane w melioracjach terenów leśnych. Techniki te preferują proekologiczne rozwiązania w zagospodarowywaniu cieków i akwenów leśnych, bagiennych czy podmokłych, nieraz pozornie bardzo prymitywne, zorientowane na lokalne zabezpieczanie naturalnie ukształtowanych warunków wodnych, których zachowanie jest istotne dla egzystencji siedlisk wyznaczonych do ochrony.

Obszary dolinowe Natura 2000, które nie zostały dotychczas zmeliorowane należy zachować w dotychczasowym stanie. W odniesieniu do obszarów zmeliorowanych podstawową zasadą powinno być indywidualne podejście, uzależnione od lokalnych warunków hydrologicznych i siedliskowych oraz presji rolników na użytkowanie istniejącej infrastruktury technicznej. Jako generalną zasadę należy przyjąć dążenie do przywrócenia naturalnych stosunków wodnych doliny sprzed melioracji w przypadku terenów porzuconych przez rolników oraz wspomaganie ekstensywnego użytkowania systemów melioracyjnych w przypadku zainteresowania rolników wypasem lub koszeniem użytków zielonych. Pierwsze z tych zaleceń można realizować poprzez zabiegi renaturyzacyjne, dopuszczanie do zarastania i wypłykania kanałów i rowów, inicjo-

²⁵ Dodatkowym negatywnym skutkiem mineralizacji torfu jest wymywanie biogenów i eutrofizacja wód powierzchniowych poniżej zmeliorowanej doliny.

wanie i przyspieszania procesów erozji brzegów na wyprostowanych odcinkach cieków oraz poprzez regulowanie poziomu wody i odpływu na zastawkach. W przypadku braku regulowanych zastawek należy rozważyć ich budowę.

Drugie rozwiązanie związane z utrzymaniem dotychczasowego, ekstensywnego użytkownika jest zagadnieniem znacznie bardziej skomplikowanym związanym z zapewnieniem

ekonomicznej efektywności takich działań oraz utrzymaniem i użytkowaniem urządzeń technicznych w należyłym stanie gwarantującym właściwe uwilgotnienie gleb doliny. W przypadku niepowodzenia tych działań i sytuacji zaniechania wypasu lub koszenia należy je przywrócić na drodze specyficznych zabiegów ochronnych np. na obszarach o silnych tendencjach do sukcesji wtórnej należy co kilka lat oczyszczać teren z pojawiających się zakrzaczeń oraz ograniczać rozwój trzcinowisk.

5.5. Roboty utrzymaniowe w dolinie

5.5.1. Uzasadnienie społeczno-gospodarcze

Roboty utrzymaniowe w dolinach rzecznych wiążą się z konserwacją i eksploatacją zarówno urządzeń technicznych gospodarki wodnej (np. pompowni, wałów, zbiorników, kanałów) jak też utrzymaniem koryta rzecznego oraz tzw. międzywala (obszar ograniczony wałami przeciwpowodziowymi) w stanie zapewniającym przepływ nie stwarzający zagrożenia powodziowego. Utrzymanie wód polega przede wszystkim na zachowaniu dotychczasowego stanu rzeki i obejmuje m.in. lokalną zabudowę np. ubezpieczenie brzegów, wykonywaną na wyraźne interwencje samorządów, właścicieli gruntów oraz zabezpieczenie infrastruktury technicznej (dróg, sieci energetycznej, gazowej, telekomunikacyjnej itd.).

Roboty utrzymaniowe, uzasadniane przede wszystkim potrzebami ochrony przeciwpowodziowej, obejmują często prace mające na celu koncentrację i pogłębianie głównego nurtu rzeki, likwidację zakoli, meandrów, odgałę-

zien jej koryta jak również usuwanie drzew i krzewów z międzywali. Wszystkie te działania grożą likwidacją wykształconych tam siedlisk fauny i flory.

Tego typu prace utrzymaniowe gospodarki wodnej były i są stosowane na całym świecie, aczkolwiek na obszarach Natura 2000 wymagają ustalenia niezbędnego ich zakresu oraz intensywności. Dla przykładu, tzw. „czyszczenie” koryt rzecznych należy ograniczyć do miejsc zagrożonych tworzeniem się zatorów lodowych, powodujących spiętrzenie wód i zwiększających istotnie stopień zagrożenia powodziowego. W przypadku występowania szczególnie cennych siedlisk przyrodniczych (np. lasy łęgowe w międzywale), rozwiązaniem alternatywnym pozwalającym na zachowanie dobrego stanu siedlisk i zwiększenie bezpieczeństwa powodziowego jest np. rozszerzenie międzywala.

W kontekście prac utrzymaniowych, należy zwrócić szczególną uwagę na konieczność dbania o bezwzględne porządkowanie ko-

ryt i terenu międzywała a także brzegów rzek i akwenów zmienianych w dzikie wysypiska odpadów – z porzuconymi wrakami pojazdów, ze zużytym sprzętem gospodarstwa domowego, starymi narzędziami itd. Taka dewastacja środowiska rzeczno- i jeziornego jest nie tylko istotnym zagrożeniem dla przyrody, ale utrudnia także odpływ i ma ujemne skutki dla jakości wody.

Poważne nadzieje na consensus w tym zakresie należy wiązać z procesem wdrażania Ramowej Dyrektywy Wodnej Unii Europejskiej. Jej główny cel „utrzymanie dobrego stanu wód” kładzie główny nacisk na ochronę przyrodniczych walorów naturalnego środowiska wodnego, podnosi rangę argumentów za ochroną przyrody i wymaga większej ostrożności w prowadzeniu robót utrzymaniowych gospodarki wodnej w dolinach rzek.

5.5.2. Negatywne oddziaływanie na gatunki i siedliska Natura 2000

Upraszczenie struktury koryta i brzegu cieku

Taka z pozoru niewielka ingerencja, jak wyciąganie z koryta pni drzew likwiduje schronienia wielu gatunków zwierząt, zmienia warunki żerowania, upraszcza linię brzegową. Z kolei wycinanie rosnących na brzegu drzew i krzewów, będących miejscem życia wielu bezkręgowców, ogranicza bazę żerową organizmów wodnych.

Zmiana warunków termicznych

Wycinka nadbrzeżnych zadrzewień likwiduje ocienienie, co prowadzi do znacznego wzrostu temperatury wody, nieraz powyżej granicy

przeżycia dla niektórych gatunków ryb. Jest to szczególnie widoczne na płytkich potokach górskich i podgórskich.

Ograniczanie zasięgu siedlisk i gatunków

Wycinanie lasów łągowych bezpośrednio niszczy jedno z siedlisk priorytetowych chronionych dyrektywą siedliskową, będące dodatkowo schronieniem dla wielu gatunków zwierząt.

5.5.3. Zalecenia

Omawiane prace na obszarach Natura 2000 należy ograniczyć do niezbędnego minimum. Leżące w korycie drzewa i inne przeszkody można usuwać w tych uzasadnionych przypadkach, gdy faktycznie mogą powodować zatory i podpiętrzenia, stanowiące zagrożenia dla ludzi lub mienia.

Wycinanie drzew musi być poprzedzone analizami hydrologicznymi, które powinny dać odpowiedź na pytanie na ile zadrzewienia stanowią czynnik utrudniający spływ wód i lodu a także, czy powoduje to zagrożenie powodziowe. Zakres wycinki powinien być ograniczony do minimum. Należałoby zostawić pas drzew na brzegach cieku (również ze względu na ich rolę w ochronie brzegów mniejszych cieków przed erozją). Wyjątek stanowi likwidacja zadrzewień rosnących na kwaśnych siedliskach, mająca na celu poprawę statusu ochronnego siedlisk i gatunków wrażliwych na niskie pH wody.

Prace powinny być prowadzone poza okresem łągowym ptaków i rozrodu innych zwierząt. Należy unikać niszczenia brzegów i samego koryta cieku podczas prowadzenia robót.

6. Rekomendowane rozwiązania systemowe

6.1. Wzmocnienie zlewniowego gospodarowania wodą

Właściwe gospodarowanie zasobami wodnymi, uwzględniające zachowanie lub odtworzenie dobrego stanu ekologicznego siedlisk zależnych od wód powierzchniowych i gruntowych wymaga precyzyjnego zarządzania w skali całej zlewni. Instytucje odpowiedzialne za gospodarkę wodną, melioracje, gospodarkę przestrzenną i ochronę środowiska działające w ramach struktur rządowych i samorządowych w określonych granicach administracyjnych (gminy, powiaty, województwa) nie są w stanie rozwiązywać problemów związanych z prowadzeniem prawidłowej gospodarki wodnej w granicach regionów wodnych. Z tego m.in. względu Ramowa Dyrektywa Wodna wprowadza zlewniowe planowanie i gospodarowanie zasobami wodnymi. Zasięg granic działania poszczególnych regionalnych zarządów gospodarki wodnej wskazuje, że w Polsce podjęto już wcześniej działania zmierzające ku ponadregionalnemu i dopasowanemu do zlewni zarządzaniu w gospodarce wodnej. Pomimo tych zmian wciąż szereg uprawnień dotyczących gospodarowania wodą pozostaje w rękach administracji rządowej i samorządowej operującej w granicach administracyjnych, a nie hydrograficznych.

Zmiana w tym zakresie z pewnością przyczyniłaby się do lepszego realizowania zadań związanych z gospodarowaniem zasobami wodnymi w skali zlewni. Takie zintegrowane

gospodarowanie wodą stanowi jeden z podstawowych elementów umożliwiających zakładaną przez RDW poprawę stanu wód.

Ze względu na fakt, iż stan wód w świetle nowej polityki wodnej określany jest nie tylko jako składowa parametrów chemicznych i fizycznych, ale również parametrów ekologicznych, silniejsze niż do tej pory włączenie w gospodarkę wodną aspektów środowiskowych staje się koniecznością. Z pewnością wymagać to będzie przeszkolenia i uzupełnienia kadr instytucji odpowiedzialnych za zarządzanie zasobami wodnymi. Biorąc pod uwagę kierunki i wymagania nowej polityki wodnej, niezbędne stanie się zatrudnienie w tych instytucjach kadry z wykształceniem w zakresie biologii i ochrony środowiska oraz przeszkolenie dotychczasowego personelu w zakresie środowiskowych aspektów gospodarki wodnej. Jak najwcześniejsze uzupełnienie i przygotowanie kadr pozwoli na uniknięcie wielu konfliktów związanych z gospodarowaniem na obszarach Natura 2000 na terenach podmokłych, w dolinach rzecznych i innych – w których funkcjonowanie siedlisk i gatunków uzależnione jest w największym stopniu od stosunków wodnych.

Przygotowanie kadr dla zarządzania siecią Natura 2000 stanowi jeden z istotnych warunków sprawnego funkcjonowania sieci obszarów chronionych. Zakres szkolenia nie może być oczywiście ograniczany tylko

do zagadnień bezpośrednio wiążących się z ochroną walorów przyrodniczych w sieci Natura 2000, ale powinien ponadto obejmować całe spektrum aspektów ochrony środowiska i gospodarki wodnej, w tym i zagadnienia ochrony przed powodzią oraz zarządzania w sytuacjach klęsk żywiołowych.

Wprowadzenie dla każdego dorzecza jednego planu zintegrowanego gospodarowania zasobami

6.2. Integracja zarządzania

Zintegrowane zarządzanie zasobami wodnymi, prowadzone w granicach zlewni wymagane przez Ramową Dyrektywę Wodną, stanowi podstawy realizacji w gospodarce wodnej zasady zrównoważonego rozwoju. W tym względzie aktualny stan polskiego systemu zarządzania gospodarką wodną, wraz z jego rozwiązaniami instytucjonalnymi i organizacyjnymi, stanowić może jedną z najpoważniejszych przeszkód w realizacji celów środowiskowych gospodarki wodnej. Gospodarowaniem zasobami wodnymi w świetle polskiego prawa zajmuje się obecnie 5 organów. Dodatkowo, wyraźny jest rozdział funkcji właścicielskich wód oraz organów właściwych w sprawach gospodarowania wodami. Regionalne zarządy gospodarki wodnej (rzgw), mając wpływ na zakres i warunki korzystania z wód, nie posiadają jednak uprawnień do wydawania pozwoleń wodno – prawnych, które pozostają w kompetencji organów administracji – starostów i wojewodów. Granice kompetencji poszczególnych organów zarządzających zasobami wodnymi (obszar dorzecza, region wodny, województwo, powiat, gmina, Park Narodowy) znacznie utrudniają efektywne zarządzanie w granicach hydrograficznych. Dodat-

kami wodnymi wraz z oddaniem pełni uprawnień właścicielskich i „władzy wodnej” zarządom dorzeczy (obecnie: regionów wodnych) są warunkiem właściwej realizacji celów środowiskowych gospodarki wodnej oraz skutecznej ochrony gatunków i siedlisk na obszarach Natura 2000 w dolinach rzek.

kowo rzgw nie są kompetentne w odniesieniu do znacznej części wód śródlądowych. Mniejsze cieki oraz znaczna część urządzeń wodnych administrowane są przez zarządy melioracji i urządzeń wodnych, podlegające wojewódzkim władzom samorządowym. Tymczasem to prezes Krajowego Zarządu Gospodarki Wodnej wraz z dyrektorami rzgw odpowiadają za wdrożenie Ramowej Dyrektywy Wodnej w Polsce.

Mnogość instytucji odpowiedzialnych za proces zarządzania, w połączeniu z różnymi dokumentami planistycznymi (powstającymi w granicach administracyjnych a nie w granicach zlewni), prowadzi do powstawania konfliktów już w odniesieniu do samego zakresu działań i kompetencji poszczególnych instytucji. Prawidłowe funkcjonowanie sieci Natura 2000 w dolinach rzek wymagających m.in. bardzo konkretnych działań zasygnalizowanych w poprzednich rozdziałach i szczególnie precyzyjnego gospodarowania wodą, stanowić będzie dodatkowy element komplikujący proces zarządzania zasobami wodnymi. Bez uporządkowania obecnej struktury i zasad podejmowania decyzji w zakresie gospodarowania

wania wodą niezwykle trudne może stać się uwzględnianie potrzeb wodnych i prawidłowe funkcjonowanie obszarów Natura 2000.

Dla osiągnięcia celów zakładanych przez Ramową Dyrektywę Wodną oraz, pośrednio, dla efektywnego funkcjonowania sieci Natu-

ra 2000 w dolinach rzecznych, konieczne staje się przejrzyste ustalenie kompetencji poszczególnych organów odpowiedzialnych za gospodarkę wodną. Służyć temu może oddanie pełni uprawnień właścicielskich i uprawnień do podejmowania decyzji administracyjnych nowo utworzonym zarządom dorzeczy.

6.3. Integracja planów i programów

Dla prawidłowego zarządzania zasobami wodnymi i środowiskiem przyrodniczym związanym z wodą niezwykle istotne jest wczesne przygotowanie i integrowanie planów i projektów powstających w różnych regionach i tworzonych przez różne środowiska zawodowe i różne grupy interesu. Aspekty gospodarczego wykorzystania wody, transportu, produkcji energii i zachowania walorów dolin rzecznych będą zawsze towarzyszyły różnym powstającym projektom i programom. Tak różne, często wykluczające się, oczekiwania gospodarcze i środowiskowe nie zawsze muszą być źródłem konfliktów. Wczesne „konfrontowanie” planów z założeniami zrównoważonej gospodarki wodnej w skali całej zlewni prowadzić może do wykluczenia lub też dopasowania niektórych elementów planów regionalnych do warunków zlewni. Właśnie integracja planów lokalnych i dopasowywanie „regionalnych” oczekiwań do planu gospodarowania wodą w całym dorzeczu muszą stać się codzienną praktyką w instytucjach odpowiedzialnych za gospodarowanie wodą i ochronę środowiska.

Realizacja lokalnych projektów, których zasięg inwestycyjny pozostaje w granicach gminy czy powiatu może skutkować zmia-

nami stosunków wodnych i samych parametrów wody na obszarach położonych w innej części zlewni. Brak zintegrowania projektów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego z planami gospodarowania w całej zlewni skutkować może np. pogorszeniem stanu ekologicznego innego fragmentu dorzecza. Z tego względu praktyczne zastosowanie zasady niepogarszania obecnego stanu ekologicznego obszarów o wysokich walorach przyrodniczych oraz zasady kompensacji strat przyrodniczych ma szansę powodzenia jedynie przy odpowiednim powiązaniu planów miejscowych z planami gospodarowania wodą w dorzeczu, których nierozzerwalnym elementem są rejestry obszarów chronionych (w tym obszary Natura 2000).

Obecna mnogość dokumentów planistycznych oraz niejasne powiązania i brak hierarchii uniemożliwiają przejrzyste i sprawne gospodarowanie zasobami wodnymi. Konieczne staje się wprowadzenie ogólnych ograniczeń w planach zagospodarowania przestrzennego na obszarach zalewowych, podmokłych oraz o ograniczonej dostępności zasobów wodnych. Plany opracowywane dla całej zlewni uwzględniać muszą potrzeby wodne

siedlisk przyrodniczych i gatunków zależnych od wody i nie mogą prowadzić do pogorszenia ich korzystnego statusu ochronnego na obszarach Natura 2000. W toku przygotowywania zintegrowanych planów gospodarowa-

nia wodami w granicach dorzeczy weryfikacji powinny zostać poddane wszystkie wieloletnie programy rządowe, resortowe oraz regionalne w jakikolwiek sposób dotyczące zasobów wodnych.

6.4. Monitoring i przepływ informacji

Funkcjonowanie sieci Natura 2000 wraz z prowadzonymi działaniami ochronnymi oraz ich związek z gospodarowaniem wodą muszą być przedmiotem stałego monitoringu. W zakresie zbieranych danych oprócz informacji odnoszącej się do zasobów i stosunków wodnych należy uwzględniać dane odnośnie stanu siedlisk, liczebności, struktury populacji oraz warunków egzystencji gatunków objętych ochroną. Zakres i częstotliwość wymiany informacji między organem zarządzającym obszarem chronionym a zarządem dorzecza powinna zostać dokładnie określona odpowiednim rozporządzeniem Ministra Środowiska.

Przedsięwzięcia związane z działalnością inwestycyjną, wytwórczą oraz eksploatacyjną mogące wpływać na stan obszarów Natura 2000, a w szczególności na gatunki i siedliska rzadkiej fauny i flory, muszą już na etapie planowania zostać przeanalizowane, przez rzgwy i służby zarządzające obszarami Natura 2000, pod kątem ich potencjalnego oddziaływania na środowisko. W zależności od stwierdzonego stopnia oddziaływania na środowisko muszą zostać opracowane plany alternatywne (w przypadku stwierdzenia ich znacznego wpływu na ostoje) lub tam gdzie ich realizacja jest nieunikniona muszą zostać zaproponowane działania kompensacyj-

cyjne (zgodnie z procedurą wynikającą z Art. 6(4) dyrektywy siedliskowej). Wymagać to będzie nie tylko ścisłej współpracy, ale i dobrego przepływu informacji między organami odpowiedzialnym za ochronę przyrody a instytucją odpowiedzialną za gospodarkę wodną. Na obszarach sieci Natura 2000 związanych z dolinami rzek wymagane jest prowadzenie stałego monitoringu działania obiektów i urządzeń wodnych, nie tylko obsługiwanych przez zarządców czy administratorów wód, lecz także przez korzystających z wód (tj. „użytkowników”) – w aspekcie identyfikacji oddziaływań tychże urządzeń i obiektów na stosunki wodne konkretnych zlewni, na chronione gatunki i siedliska. Dane te powinny być uzupełniane danymi uzyskiwanymi przez państwowe służby – meteo-hydrologiczną oraz hydrogeologiczną w trakcie ich stałej, wynikającej ze statutowych obowiązków, działalności. Po wstępnym przetworzeniu i weryfikacji, wyniki monitoringu winny być przekazywane zarządcom poszczególnych obszarów sieci Natura 2000. Nawet w przypadku planowanych prac remontowych urządzeń wodnych, które okresowo mogą negatywnie wpłynąć na stan siedlisk i gatunków, muszą one zostać zgłaszane i skonsultowane z organem zarządzającym obszarem Natura 2000. Z tego względu zalecane byłoby stworzenie spójnego systemu wymiany i analizy in-

formacji oraz zagwarantowanie jego sprawnej obsługi przez wyszkoloną kadrę w instytucjach zajmujących się ochroną przyrody i gospodarką wodną. Umożliwiłoby to już na etapie planowania (a nie dopiero na etapie realizacji inwestycji) uwzględnianie potrzeb środowiskowych danej zlewni i związanych z nią siedlisk i gatunków od wody zależnych.

Tworzenie i utrzymywanie baz danych powinno podlegać koordynacji, z dbałością o kompatybilność zapisu i wykorzystywanego oprogramowania. Ta kompatybilność jest warunkiem efektywnej wymiany informacji i jest konieczna dla sprawnego przenoszenia danych właściwych dla bazy „centralnej”, która powinna być zlokalizowana w zarządzie dorzecza.

6.5. Komunikacja i udział społeczny

Zapewnienie odpowiedniego udziału społecznego w procesie podejmowania decyzji jest konieczne zarówno w planowaniu i realizacji zadań ochrony przyrody jak i zadań gospodarki wodnej. Większość z konfliktów związanych ze sposobem gospodarowania w dolinach rzecznych wynika zarówno ze zróżnicowanych oczekiwań poszczególnych grup interesów jak i z ignorowania znaczenia udziału społecznego w podejmowaniu decyzji. Gospodarowanie na obszarach Natura 2000, ze względu na ich ogólnokrajowe znaczenie, na zobowiązania międzynarodowe wynikające z traktatu akcesyjnego i dyrektyw Unii Europejskiej oraz ze względu na powiązania z wieloma aspektami gospodarki, może być efektywnie realizowane tylko przy uzyskaniu publicznej akceptacji celów i metod ochrony. Ochrona walorów przyrodniczych wielu obszarów wymaga czynnego zaangażowania w działania ochronne lokalnych społeczności. W przypadku kiedy ochrona przyrody realizowana jest „dla ludzi i z ludźmi” szanse na zachowanie siedlisk i gatunków są bardzo duże. W przypadku gdy względy ochronne wymagają wprowadzenia ograniczeń dla gospodarowania na danych obszarach, dochodzi do sytuacji konfliktowych. Podobnie w gospodarce

wodnej – inwestycje budzące sprzeciw społeczny mają nikłe szanse realizacji. Stąd niezwykle ważne jest prowadzenie dobrej komunikacji społecznej już na etapie programowania i planowania działań, tak w ochronie przyrody, jak i w gospodarce wodnej.

Sieć Natura 2000, wbrew obiegowym opiniom, nie jest restrykcyjną formą ochrony przyrody, wymagającą wprowadzania znaczących zmian w dotychczasowym sposobie gospodarowania na danym obszarze. Zasadą funkcjonowania tej sieci jest przede wszystkim „nie pogarszanie stanu obecnego” oraz wspieranie (również finansowe) prowadzenia gospodarki poprawiającej stan zagrożonych siedlisk i gatunków. Jednak słabe propagowanie zasad działania sieci Natura 2000 oraz fakt że jest to nowa, wcześniej nieznana w Polsce forma ochrony przyrody przyczyniły się już na etapie wyznaczania obszarów do negatywnego nastawienia wielu środowisk. Aby wyjaśnić te nieporozumienia konieczna jest w tym zakresie ogólnokrajowa kampania informacyjna.

Dla osiągnięcia kompromisu między wieloma, często przeciwstawnymi interesami różnych społeczności czy sektorów konieczne jest

uspolecznianie procesu podejmowania decyzji. Może odbywać się to w formie negocjacji i dyskusji społecznych oraz poprzez włączanie przedstawicieli społecznych do ciał decyzyjnych. Funkcję takich ciał mogłyby pełnić utworzone na wzór modelu francuskiego rady dorzecza. W tym kontekście należy

rozważyć możliwość zmian legislacyjnych, które umożliwiłyby rzeczywiste reprezentowanie w radach interesów różnych użytkowników wód (w tym zaangażowanych w zarządzanie obszarami Natura 2000) oraz nadanie takim radom uprawnień decyzyjnych a nie jedynie doradczych.

6.6. Współpraca międzynarodowa, zagadnienia transgraniczne

Granice Polski, w większej części ich długości, przebiegają wzdłuż linii wyróżniających się w rzeźbie terenu wzdłuż wybrzeża Bałtyku, wzdłuż Odry, Nisy Łużyckiej i Bugu, wzdłuż głównych grzbietów Sudetów i Karpat. Relacje przyrodnicze przenikają przez te linie, co narzuca realizację ochrony przyrody w kategoriach transgranicznych i międzynarodowych. Te okoliczności nabierają szczególnej wagi dla sieci Natura 2000 i obszarów położonych w dolinach rzek granicznych.

Zarządzanie ochroną przyrody i wykonywanie zadań ochronnych na terenach transgranicznych musi nie tylko uwzględniać naturalne cechy środowiska przyrodniczego na obszarach po obu stronach granic, ale także brać pod uwagę różnice w przepisach prawa państw sąsiadujących. Funkcjonowanie sieci Natura 2000 jest sterowane wytycznymi dyrektyw Unii Europejskiej i koordynacja jego realizacji w państwach członkowskich Wspólnoty jest nakazem wspólnie uznanych norm prawa. Odmienna sytuacja powstaje gdy obszar po drugiej stronie granicy należy do państwa nie będącego członkiem Wspólnoty. To ma miejsce w odniesieniu do granicy wzdłuż Bugu z Białorusią i Ukrainą (dolina Bugu jest elementem sieci Natura 2000). Powszechne uznanie celowości ochrony przyrody na międzynarodowym

forum powinno stać się podstawą współpracy państw należących do różnych ugrupowań, a problemy transgraniczne winny być rozwiązywane w oparciu o powszechnie akceptowane zasady wyrażone w dokumentach konferencji międzynarodowych poświęconych ochronie środowiska przyrodniczego (Rio de Janeiro, Dublin, Johannesburg) oraz odpowiednich konwencjach i innych dokumentach Organizacji Narodów Zjednoczonych. Wpisanie tych zasad do odpowiednich porozumień międzypaństwowych winno stanowić podstawę prawną do realizacji celów sieci Natura 2000 w obszarach takich jak np. dolina Bugu.

Można sugerować wprowadzenie do tych porozumień wyraźnych zapisów o potrzebie ochrony siedlisk, ze wskazaniem konkretnych gatunków właściwych na obszarach państw objętych konkretnym porozumieniem, przewidując wspólne planowanie działań ochronnych.

Innym forum międzynarodowej współpracy w problematyce sieci Natura 2000 winny być kontakty naukowe, konferencje, seminaria i sympozja a także wymiana informacji i doświadczeń w publikacjach specjalistycznych. Dostępność literatury zagranicznej powinna być zwiększana przez tłumaczenia wybranych wydawnictw.

7. Zakończenie

Powstałe jako kompromisowy dokument „Zasady” wskazują, że interesy wodno-gospodarcze można pogodzić z interesami ochrony przyrody w obszarach Natura 2000 w dolinach rzek. Niewątpliwie istnieje potrzeba kontynuowania prac nad zasadami funkcjonowania sieci Natura 2000 w dolinach rzecznych oraz poszukiwania rozwiązań pozwalających na realizację celów ochrony przyrody i gospodarki wodnej, w zgodzie z zasadami trwałego i zrównoważonego rozwoju.

Dalsza aktywność w tym zakresie powinna przejawiać się m. in.:

- w uściśleniu aktów prawnych związanych z siecią Natura 2000, przenoszeniu zasad Prawa Unii Europejskiej do ustaw krajowych, a także dbałość o to by specyfika warunków przyrodniczych Polski znajdowała należne miejsce i odzwierciedlenie w regulacjach unijnych;
- w gromadzeniu doświadczeń z procesu umacniania ochrony środowiska, w tym z realizacji zadań ochrony przyrody w sieci Natura 2000 – a na bazie tych doświadczeń – w dalszym reformowaniu i doskonaleniu regulacji prawnych oraz ulepszania organizacji i instytucji zarządzania;
- w opracowywaniu szczegółowych wytycznych, norm oraz instrukcji dotyczących tak zagadnień przyrodniczych, jak również gospodarczych, ekonomicznych, inwestycyjnych i technicznych;
- w opracowaniu, na wzór „Podręczników ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000”, szczegółowej metodyki dotyczącej zasad

gospodarowania wodą na obszarach Natura 2000;

- w podejmowaniu kompleksowych studiów, opracowań naukowych – ze szczególnym zwróceniem uwagi na metodykę analiz, ocen, na definicję i dobór kryteriów oraz na algorytmy i procedury obliczeniowe jako narzędzia formułowania decyzji;
- w poszerzaniu zaangażowania specjalistów – techników w procesach decyzyjnych ochrony przyrody i w zarządzaniu środowiskowym, a przyrodników – w zarządzaniu zasobami wodnymi, szczególnie w przedsięwzięciach inwestycyjnych;
- w uwzględnianiu i w rozszerzaniu zakresu tematyki ochrony przyrody w programach szkolenia uczelni technicznych i ekonomicznych a także w dalszym wprowadzaniu elementów wiedzy technicznej na uczelnie o profilu przyrodniczym.

Koordynacja wymienionych wyżej zadań będzie możliwa wyłącznie we współdziałaniu specjalistów gospodarki wodnej i ekspertów ochrony przyrody. Współpraca służb odpowiedzialnych za gospodarkę wodną i za ochronę przyrody powinna również dotyczyć uzyskiwania wsparcia funduszy unijnych na realizację działań ochronnych na obszarach zakwalifikowanych do sieci Natura 2000 w obszarach dolin rzecznych.

Wdrożenie Ramowej Dyrektywy Wodnej i zasad regulujących funkcjonowanie sieci Natura 2000 w dolinach rzek to wspólne zadanie dla polskich służb gospodarki wodnej i ochrony przyrody na najbliższe lata.

Bibliografia

- Bojarski A., Jeleński J., Jelonek M., Litewka T., Wyźga B., Zalewski J. 2005. „Zasady dobrej praktyki w utrzymaniu rzek i potoków górskich”. Maszynopis. RZGW Kraków, Ministerstwo Środowiska, Kraków.
- Chylarecki P., Kucharczyk M. 2004. „Przyrodnicze uwarunkowania wdrażania sieci Natura 2000 na obszarach dolin rzecznych”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.
- Dąbkowski S.L., Badowski A. 2004. „Zasady gospodarowania na obszarach Natura 2000 w dolinach rzecznych – uwarunkowania gospodarki wodnej”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.
- Iddle E., Bines T. 2004. „Planowanie ochrony obszarów cennych przyrodniczo. Przewodnik dla praktyków i ich szefów”. Przekład polski, Wydawnictwo Klubu Przyrodników, Świebodzin.
- „Europejska Sieć Ekologiczna Natura 2000”, Biuletyn Ministra Środowiska, nr 2/2004.
- „Informacja o gospodarowaniu wodami w Polsce” druk sejmowy nr 3061/2004, według strony internetowej Kancelarii Sejmu RP, www.sejm.gov.pl. Warszawa.
- Lambor J. 1965. „Podstawy gospodarki wodnej”, Wydawnictwa Komunikacji i Łączności, Warszawa.
- Lubczyński L. 1999. „Parki narodowe w Polsce, Sprawozdanie roczne 1998”. Krajowy Zarząd Parków Narodowych, Warszawa-Białowieża.
- Pawlaczyk P., Jermaczek A. 2004. „Natura 2000 – narzędzie ochrony przyrody. Planowanie ochrony obszarów Natura 2000”. WWF Polska, Warszawa.
- Praca zbiorowa. 2004. „Poradniki ochrony siedlisk i gatunków Natura 2000 – podręcznik metodyczny”. Ministerstwo Środowiska, Warszawa.
- Ślubowska A., Świerkosz K. 2004. „Doświadczenia krajów UE w zarządzaniu obszarami Natura 2000 w dolinach rzecznych”. Maszynopis. GWP Polska, WWF Polska, Warszawa.
- Witkowski Z. 2004. „Natura 2000 – Szczytna idea i trudne wykonanie. Problemy organizacji i funkcjonowania systemu ostoi siedliskowych Natura 2000 w Polsce”. Zeszyty Naukowe Komitetu „Człowiek i Środowisko”, Polska Akademia Nauk, Warszawa-Lublin.
- Witowski K., Filipkowski A., Gromiec M. 2001. „Obliczanie przepływu nienaruszalnego. Poradnik”. Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej, Warszawa.
- Tyszewski S., Okruszko T., Pustowska D. 1996. „Propozycja metodyki określania sposobu wykorzystania zasobów wodnych zlewni o szczególnych walorach przyrodniczych na przykładzie Górnej Narwi i Supraśli”. VII Ogólnopolskie Seminarium Naukowo-Techniczne „Ochrona jakości i zasobów wód – Zasady racjonalnej gospodarki wodą”, Zakopane.
- Okruszko T., Tyszewski S., Pustowska D. 1996. „Gospodarowanie zasobami wodnymi Górnej Narwi”. Zeszyty Prob. Post. Nauk Rol., 428, Warszawa.

WWF

for a living planet

WWF Polska
ul. Wiśniowa 38
02-520 Warszawa

tel.: (22) 849 84 69
fax: (22) 646 36 72
www.wwf.pl

**Global Water
Partnership**

GWP Polska
ul. Nowowiejska 20
00-653 Warszawa

tel.: (22) 660 53 01
fax: (22) 660 53 62
www.gwpforum.org